नं० ६१३-घ

आचारदर्पणः (धर्मशास्त्रम्)

पत्राणि ५६ (अपूर्णम् जीर्णं च)

नं० ५१३-घ

६०पत्र

५६ पत्र

अचारादर्श प६०

धर्मशास्त्र

दीक्षातोरण्यं यज्ञेषु विबुधानं ददाति

सुः॥ हरिरश्विसुतावत्र सोमपीतीपुनातु नः॥१॥ परो राजाग्निर्तो धर्मः इवाजसनेयिनां॥ निबध्य

तेनिबद्धो यो धर्मः शास्त्रेष्विह निबद्धमि॥ २॥ तत्रमनुः॥ ब्राह्मे मुहूर्ते तु उत्थाय धर्मार्थौ चानुचिंतयेत्॥

कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च॥३॥ ब्राह्मे मुहूर्ते सं उत्थाय सर्वदेवमयात्मकः॥ तन्मू

लान्धर्मार्थहेतुक्रियानिमित्तकान्॥४॥ वेदतत्त्वार्थमिति तत्त्वेऽपरमपन्नायप्रतीतार्थेना

रण्यार्थं॥ वेदतत्त्वार्थं ब्रह्मेत्येके॥ विष्णुपुराणे॥ ब्राह्मे मुहूर्ते तु स्वस्थेन मानसे मतिमान्नृप॥

विबुद्धश्चिंतयेद्धर्ममर्थं चास्याविरोधिनं॥ अपीडया तयो कामम् उभयोरपि चिंतयेत्॥

अथ मूत्रपुरीषोत्सर्गविधिः॥ तत्र विष्णुपुराणे॥ ततः कल्यं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर॥

मैत्रं मूत्रपुरीषोत्सर्गः॥ मित्रदेवताकपायुसंबंधा

नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमेतीत्याभ्यधिकं भुवः॥ मैत्रं मूत्रपुरीषोत्सर्गः॥ मित्रदेवताकपायुसंबंधा

न्नैर्ऋत्यां शापनस्थानात्॥ आपस्तंबः॥ मूत्रपुरीषे कुर्याद्दक्षिणां दिशं दक्षिणापरां वा॥ गौत

मः॥ नैर्ऋत्यां शापनस्थानात्॥ आपस्तंबः॥ मूत्रपुरीषे ग्रामाद्दूरावसथान्मूत्रपुरीषयो

श्चोत्सर्गः॥ दक्षिणापरा नैर्ऋती॥ तथा च स्मृतिः निर्वहिर्ग्रामाद्दूरावसथान्मूत्रपुरीषयो

कर्म वर्जयेत्॥ आराद्दूरे आवसथाद्दूरात्॥ गारुडपुराणे॥ तृणैः स्थाणौ स्तृणां काष्ठैः पत्रैर्वे

एणुदलेन वा॥ मन्त्रये भोजने वापि अंतर्धायवहुं परं॥ तृणैः कुशादिव्यतिरिक्तैः काष्ठैःपालाशा

हेलायुध
मूलभाग
नोवृहद्विष्णा॥ लक्षण

...नापि लक्षणोक्तौ ॥ चैत्यः ग्रामादिप्रसिद्धहेतुर्महावृक्षः ॥ अथ नंदनदासि
न चत्वारोपद्वारयोर्मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ न तीर्थे न सस्यसंकुले न पांशौ ॥ निबध्य
...ात् ॥ चत्वरं नानाजनावस्थानदेशः ॥ काकादिबलिस्थानमिति केचित् ॥
उपद्वारं द्वारसामीप्यं । तीर्थं पुण्यप्रदेशः । जलावतरणमार्ग इत्येके ॥ आपस्तंबः ॥ छायायां मू
त्रपुरीषयोः कर्म विवर्जयेत् ॥ स्वोपभवमेइत । छायायां पथिकाद्युपजीव्यछायायां । नोपजी
व्यछायायामिति स्मृत्यंतरात् ॥ स्वत्वमेहेदित्युशनः बल्लाज्ञपुरुषांतरछाया निषि
द्धा । तथा ॥ न सोपानत्कोमूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ अगमनुः ॥ न गच्छन्नापि च स्थितः स्थितः ऊर्ध्व ॥
शंखलिखितौ ॥ नांतर्द्धीरसु न निर्वासाः कुर्यात् ॥ मूत्रपुरीष इति शेषः ॥ गौतमः ॥ जलवन्हि
विप्रादित्यापो देवतागावः प्रपश्यन्मूत्रपुरीषमेध्यान्युत्सृजेत ॥ देवताविष्ण्वादिप्रतिमाः । अप
मेध्यान्श्लेष्मादीनि । अत्र याज्ञवल्क्यः ॥ न प्रत्यक्षाग्निगोसोमसंध्यांबुस्त्रीद्विजन्मनः ॥
अत्र शौचस्मार्तमग्रहो ॥ नादित्याभिमुखो जलन्यसे ॥ इति नेदयतः प्रज्ञाप्रतिपद्यानमेव च ॥
विष्णुपुराणे ॥ ति ... तत्र ॥ तत्र मूत्रपुरीषे । स्वर्गस्थाने अथ हारीतः ॥ लोष्ठे
न मृज्जीत शुष्ककाष्ठेन वा प्रमृज्जीत गुदलिंगे इति शेषः ॥ लोष्ठेनेति शुष्ककाष्ठा
भावे ॥ न पर्णलोष्ठाश्मभिर्मूत्रपुरीषापकर्षणं कुर्यादिति गौतमनिषेधात् ॥ व्यास ॥

नाद्रमम्लफलो गौरेरुन्मृजेन्नास्पि वर्हिषा ॥ आपस्तंब ॥ आर्द्रानोषधीर्वनस्पतीन्नर्ह्वीना
च्छिंद्यान्मूत्रपुरीषयोः संसनं च वर्जयेत् ॥ ॥ अथ शौचं ॥ ॥ तत्र याज्ञवल्क्यः ॥ गृहीतशिश्नस्तूत्था
याद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ॥ गंधलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतंद्रितः ॥ अतंद्रितः अनलसः ॥
२ एतच्चास्पृश्यांतरादिविहितसंरक्षानुज्ञानार्थं ॥ अतो गंधलेपक्षयपादेन शौचं संख्यादिनियमस्त्व
दृष्टार्थमिति व्याख्यानमप्युक्तं ॥ शुद्धिमभीप्सतेति वचनाच्च ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ उद्धृतोदकमादा
य मृत्तिकां चैव वाग्यतः ॥ उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥ मृत्तिकाग्रहणं
केवलस्य च मृद्ग्रहणीतः हारीतानुसारात् ॥ तदसंभवे अन्यतोऽपि कुर्यात् ॥ शौचमिति देशरक्षा ॥
दामः ॥ आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात्ससिकतां तथा ॥ नाखरक्षुद्रानवल्मीकं पांसुलो
त्थान्न च कर्दमात् ॥ न मार्गान्नोषरान्नैव शौचशिष्टपरस्य च ॥ विप्रमिति शौचाके तु मार्गो
पलक्षणं ॥ कूलादिति च शुद्धदेशोपलक्षणं ॥ विष्णुपुराणे ॥ वल्मीकमूषकोत्खातां मृ
दमंतर्जलात्तथा ॥ शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्याल्लेपसंभवां ॥ अंतः प्राण्यवपन्नां च ह
लोत्खातां च पार्थिव ॥ परित्यजेन्मृदस्त्वेताः सकलाः शौचसाधने ॥ अंतः प्राण्यवपन्नां गोविं
सकीटं ॥ अथ ब्रह्मपुराणे ॥ कुनिर्मिते क्षेत्रे दद्यान्मृद्दत्ते चपरवहि ॥ कुनिर्मिते कैवला ॥

शादिबधि—— नयाजिवकाद्यभिलापस्तेव वचनात् ॥ मनुः ॥ मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्या
दुदङ्मुखः ॥ दक्षिणाभिमुखो रात्रौ संध्ययोश्च यथा दिवा ॥ एवं च मनुना सर्वकालव्याप्ति मुखनियम
विधानात् ॥ प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्ने अपराह्ने पराङ्मुखः ॥ तथा उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां द
क्षिणामुख इति यमवचनं ॥ सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुख इति देवलवचने च नादर्त
व्यं ॥ मन्वर्थविपरीता च या स्मृतिः सा न शस्यत इति बृहस्पतिवचनात् ॥ अथवा मानवं दिवापदं
प्रातर्मध्याह्नापरपरमिति न विरोधः ॥ मनुः ॥ छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ॥ यथा
सुखमुखः कुर्यात् प्राणबाधाभयेषु च ॥ रात्रावहनि चेत्युक्तेः संध्यायामुदङ्मुखत्वे नियम एव ॥
अत्र संध्यापनग्रहणं ॥ यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे दद्यात् ॥ द्विवस्त्रता पक्षे तु नियम्य प्रयतो वा
वा संवीतांसो वगुण्ठित इति मनुवचनान्निवीतमेव कर्तव्यं ताश्च पृष्ठलंबितं ॥ निवीतमापृष्ठ
देशावलंबनं ग्राम्यधर्मेष्विति निगमपरिशिष्टे दर्शनात् ॥ ग्राम्यधर्मो मैथुनं कण्ठादिवत्र बहु
वचनमाद्यर्थे तेन मूत्रपुरीषोत्सर्गपरिग्रहः ॥ तत्र हारीतः ॥ घ्राणास्यं वाससावेष्ट्य लोष्टधात्री
कंठे समासज्य दक्षिणबाहुपार्श्वकमण्डलुमादाय ॥ मृद्धात्रीं मृत्तिकापात्रं ॥ यमः ॥ शिरः प्रावृत्य
कुर्वीत शकृन्मूत्रादिसर्जनं ॥ मनुः ॥ न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥ न फालकृष्टे न गोविं
जले न चित्यां च न पर्वते ॥ न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ न ससत्वेषु गर्तेषु न गच्छ
स..

..पञ्चास्थितः सूत्राणि ..पुरीषस्याप्युपलक्षणं ॥ चितिरग्निचयनस्थानं चिता वा ॥ नजीर्णदेवा-
-यतनं इति वृक्षगर्त्तकाष्टकादिपातसंभवात् ॥ यमस्मृतौ च सर्वदेवतायतनं इति निषेधो व-
-क्षते ॥ सत्त्वेषु प्राणिमत्सु तथा च नदीतीरमासाद्य नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥
पर्वतनिषेधे ऽसिद्धे पुनस्तन्निषेधो यत्रापि पर्वतो शक्यपरिहारस्तत्रापि मस्तकं वर्जनी-
२ -यं ॥ देवलः ॥ वापीकूपनदीगोष्ठचित्यंभः पथिमस्तके ॥ अग्नौ काम्ये श्मशाने च विण्मूत्रं
न समाचरेत् ॥ वाप्यादिपदं जलरहितभागनिषेधार्थं ॥ अंभसः पृथगुपादानात् । काम्ये
प्रकृष्टस्थाने त्र विष्णुः ॥ नोषरे न शाड्वले न परास्थे नो नोद्यानोदकसमीपयोर्नाकाशे ॥
आकाशे संवृते देशे । तदुक्तं वायुपुराणे ॥ यदाकाशः स्मृतो भूमिस्तस्मात्संवृते तद्व-
-चरेत् ॥ कुर्यान्मूत्रपुरीषं वा नु भुंजीत पिबेन्न च ॥ एवं चाकाशे ऽ ह्वालिकास्थितो ऽ इति व्या-
-ख्यानमस्तु ॥ अत्र यम ॥ पल्वलानि तडागानि नदीप्रस्रवणानि च ॥ न च गोमयभस्मा-
-नि फालकृष्टानि वर्जयेत् ॥ तुषांगारकपालानि देवतायतनानि च ॥ राजमार्गश्मशाना-
-नि क्षेत्राणि च खलानि च ॥ उपरुद्धो न सेवेत छायावृक्षं चतुःपथं ॥ उदके चोदकांते च प- ह्रस्व
-थानं च विवर्जयेत् ॥ वर्जयेद्वृक्षमूलानि चैत्यश्वभवनानि च ॥ उपरुद्धो वेगीपंथा न २ गोविं
मितत्वनेनैतानि चेति । सिद्धे राजमार्गचतुःपथयोरुपादानं ऽ दृढधारणरूपदृष्टप्रयोजनं ॥

॥ अथ वं

लप्रक्षालिते॥ तथा च गौतमः॥ गंधलेपापकर्षणे शौचममेध्यस्य तद्भिः पूर्वं मृदा चेति॥ एवंस्तु निर्णिक्तेपदंकाशादिपीछितद्गुदानुवादकमित्युक्तं। व्यर्थं चोक्तम्॥ अपि एवं स्तु निर्णिक्ते सुप्रक्षालिते पादादावितिकल्पतरोर्व्याख्यातं॥ मनुः॥ एका लिंगे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश॥ उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता॥ एककरे वामे॥ शंखः॥ मृत्तिका तु समाख्याता त्रिपर्वी पूर्यते यया॥ अपंचपरिमाणविधिर्गुदे विज्ञायते बुधैः॥ अर्द्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता॥ द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धं परिकीर्तिते तित दक्षेण गुदे परिमाणं तरविधानात्॥ अत्र च लिंगे मृत्तिकाद्वयं गुदे पंचसप्त वामकरे चतुर्दश विंशतिर्वा त्रिंशद्वा हस्तद्वये चतुर्दश षोडश च मृत्तिकाः स्वस्थं तरे विहिताः ताश्च लेपानुवृत्तौ शौचकायां बोद्धव्याः॥ अन्यथा मानवं कल्पस्य एवं बहुभिः संवादात्॥ मानपक्षे वामकरपृष्ठे अन्या मृत्तिका देया॥ बहूपृष्ठत इति हारीतवचनात्॥ अत्र यमः॥ तिस्रस्तु मृत्तिका देयाः कृत्वा तु नखशोधनं॥ हस्तयोरीति शेषः॥ एवं च पुनः सप्त मृत्तिका इति ब्रह्मपुराणीयं लेपाशौचकायां॥ पुनर्यमः॥ तिस्रस्तु पादयो देया शुद्धिकामस्य नित्यशः॥ इति स्मृतिः इति प्रतिपादं इदं चालेपत शौचकायां अन्यथा तु प्रतिपादमेकैका पादयोर्द्वयोरिति ब्रह्मपुराणात्॥ अत्र मनुः॥ एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणां॥ त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां च चतुर्गुणं॥ इदं द्वैगुण्यादि संख्यामात्रे तदनंतरमेवाभिधानात्॥ स्मृनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता इति दक्षोक्तं संख्यापरिमाणोभयपर

निर्लेपाभावात्॥ एवं च यावत्साधितिमन्येत तावच्छौचं विधीयते॥ प्रमाणं द्रव्यसंख्या
वा निर्दिष्टेरुपदिश्यत इति देवलवचनं चातुराश्रमादन्यत्र तत्र संख्यादेरश्रवणात्॥
उदकविषये वा॥ दातव्यमुदकं तावद्यावत्स्यान्मृत्तिकाक्षय इति दक्षेणोक्तत्वात्॥ आपस्तंब॥
४ अह्नि शौचं यथा प्रोक्तं निश्यर्द्धं तु तदिष्यते पथि पादस्तु विज्ञेय आर्त्तः कुर्याद्यथा
बलं॥ ऋषिशृंगः॥ यस्मिन्स्थाने कृतं शौचं वारिणा तत्र शोधयेत्॥ न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य
मृत्तिकाया न शोधयेत्॥ मूत्रमात्रोत्सर्गे दक्षः॥ एका लिंगे तु सव्ये तिस्र उभयोर्मृद्द्वयं स्मृतं॥
बौधायनः॥ मूत्रवद्रेतसः समुत्सर्गे॥ देवल॥ धर्मविद्दक्षिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत्॥
तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेत्॥ प्रकृतिस्थितिरेषा स्यात्कारणादुभयक्रिया॥
कारणाद्व्रणादेः॥ उभयक्रिया दक्षिणहस्तेनाधःकायशोधनं॥ वामहस्तेनोर्ध्वकायशोध
नं॥ शौचानंतरं हारीतः॥ गोमयेन मृदा वा कमंडलुं परिमृज्य प्रक्षाल्यैव तदुपस्पृश्यादि
त्यं सोममग्निं वा वीक्षेत॥ अत्र दिवा आदित्यं रात्रौ सोमं एतयोरभावे अग्निमिति
वौ॥ कृत्वं॥ तत्पुराणे गद्य पादयोर्देहलीत्याच शुद्धप्रक्षालितपाणिना॥ त्रिराचमेत्ततः
उधं[illegible] सनातनं॥ अत्र शंखलिखितौ॥ आचाम्येशानं मनसा ध्यायेत्॥ अनंत
४
न्यासः॥ शौचं कृत्वाचम्य गोद्वारं न पश्येत्॥ दृष्ट्वादित्यमग्निं सोमं वा पश्येत्॥ अत्र विशिष्टो
न

अथाचमनविधिः॥ तत्र देवलः॥ प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षाल्य [illegible] वा

नगोब्राह्मणादर्शनमधिकमुक्तं॥ शिखां बद्ध्वा वसित्वा द्वे निर्णिक्ते वाससी शुभे॥ एवं नैत
दर्शनास्य॥ प्रत्यक्पादावसेचनमित्यापस्तम्बीयं प्राङ्मुखत्वं केवलपादप्रक्षालन
विषये॥ तथा॥ इत्येवमत्रिराजानुप्रश्नात्त्वाचरणे पृथक्॥ हस्तौ चामणिबन्धाभ्यां पञ्चार्द्रो
सीऽति संयतः॥ अग्रतः प्रथमा तीर्थाद्दक्षिणात् त्रिः पिबेत्समं॥ अथ शाचमनं न स्नानमवाप्य जो
उदुदुदं॥ आजान्विति अपहृतमणादिना तत्स्यैति शौचे॥ आजानुभ्यां पादाविति हारी
तोक्तेः॥ अत्र भविष्यपुराणे॥ समौ च चरणौ कृत्वा तवाऽबद्धशिखो नृप॥ तथा ह्यनांगुलिका
रं कृत्वा एकाग्रमना द्विजः॥ नरसिंहपुराणे॥ दक्षिणं तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्पु
नः त्रिः पिबेद्वीक्षितं तोयमास्यं द्विः परिमार्जयेत्॥ मनुः॥ ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नि
त्यकालमुपस्पृशेत्॥ कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन॥ विप्र इति आचमनाधि
कृतमात्रोपलक्षणं॥ आचमनोद्देशेन तीर्थविधानात्॥ कायं प्राजापत्यं त्रैदशि
कं दैवं॥ अत्र संभवे ब्राह्मतीर्थेनैवाचमनं नित्यकालमिति श्रवणात्॥ ब्राह्मणादिना ब्राह्म
तीर्थावरोधे कायत्रैदशिकाभ्यामिति व्यवस्थितविकल्पः॥ पित्र्यं तु सदा निषिद्धं॥
न कदाचनेत्यभिधानात्॥ याज्ञवल्क्यः॥ कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य तु॥
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्॥ देशिनी तर्जनी॥ हारीतः॥ अन्तरस्थौ रत्नी[illegible]

वा देवलेऽपि दक्षिणामुखः

जलेन

त्वाचिरपोशब्दं पिबेत्॥ याज्ञवल्क्यः॥ अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः॥ हृत्कण्ठ-
तालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः॥ शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः॥ अन्ततः
ओष्ठप्रान्तेन॥ आपस्तम्बः॥ भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति॥ यद्वा प्रयत आचामेत्॥
5 भूमिगतास्विति उद्धरणस्थानमपेक्षितं॥ उद्धृताभिरद्भिरिति शंखवचनात्॥
गौतमः॥ शुचौ देशे आसीनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरं कृत्वा यज्ञोपवीत्यामणिबन्धात् पाणी प्रक्षा-
ल्य वाग्यतो हृदयस्पृशस्त्रिश्चतुर्वाप आचामेत्॥ पादौ वाभ्युक्षेत् खानि चोपस्पृशेत् इन्द्रियाणि
शीर्षण्यानि मूर्ध्नि दद्यात्॥ हृदयस्पृश इति ब्राह्मणपक्षे चतुर्वेति त्रिराचमने परि-
तो पक्षे एवं चतुर्द्वेति फलमार्थमिति व्याख्यानमसद्वैकल्पनाप्रसंगात्॥ खानि इन्द्रि-
याणि उपस्पृशेदप इत्यन्वीयते॥ तदुक्तं गोभिलगृह्ये॥ इन्द्रियाण्यद्भिः संस्पृशेत् अक्षि-
णी नासिके कर्णौ चेति॥ मनुरप्याह॥ खानि चैव स्पृशेदद्भिरिति॥ दक्षः॥ प्रक्षाल्य
हस्तौ पादौ च त्रिः पिबेदम्बुवीक्षितं॥ संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखं॥ संहताभिस्त्रिभिः
पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत्॥ अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरं॥ अङ्गुष्ठानामिका- राम
भ्यां च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः॥ कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयं तु तलेन वै॥ सर्वाभिस्तु शिरः ५
पश्चाद्बाहू चाग्रेण संस्पृशेत्॥ तिसृभिस्तर्जनीमध्यमानामिकाभिः॥ अङ्गुष्ठाग्रेण स्प चक्षु

पः ॥ श्रोत्रस्य चक्षुस्पर्शनं पुटद्वये ॥ तदभिप्रायेण पुनः पुनरिति वा ॥ हृत्स्पर्शने चांसदेशे ॥ तथा शंखः ॥
तर्जन्यंगुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयं ॥ अंगुष्ठानामयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं नरः ॥ अंगुष्ठा
नामिकयोश्च योगेन श्रवणे स्पृशेत् ॥ कनिष्ठांगुष्ठयोगेन स्पृशेत्स्कंधद्वयं ततः ॥ इंद्रिस्य
शीनं तरं भविष्यपुराणे ॥ यद्भूम्या हृदयं वीर मुत्सृजति मानवः ॥ वासुकिप्रमुखा नागास्तेन
प्रीणाति भारत ॥ देवलः ॥ सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशोपि वा द्विजः ॥ उष्णीषी वापि ना
चामेद्वस्त्रेणैकेन वा शिरः ॥ न गच्छन्न शयानश्च न चान्यपरान्स्पृशन् ॥ न हसन्नैव
संजल्पन्नात्मानं चैव वीक्षयन् ॥ केशान्नीवीमधः कायमस्पृशन्धरणीमपि ॥ यदि
स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत्करं ॥ आत्मानं हृदयं वीक्षयन्निति स्याच्छैतिका ॥ अधः
कायो नाभ्यपेक्षया ॥ व्यासः ॥ शिरः प्रावृत्य कंठं वा मुक्तकच्छशिखोपि वा ॥ अकृ(त्वा)
पादयोः शौचमाचांतोप्यशुचिर्भवेत् ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ कंठं शिरो वा प्रावृत्य रथ्यापण
गतोपि वा ॥ आपणः क्रयविक्रयभूमिः ॥ प्रचेताः ॥ नानंतर्वासानस्यादं कुर्वन्नन्या
मेध्ये ॥ अनंतर्वासाः अंतर्वस्त्ररहितः ॥ अथ गोभिलः ॥ नांतरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीय
कं ॥ शाट्यायनः ॥ स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनं ॥ प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृत

मा.६.

प्रणं॥ आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जंघयोस्तथा॥ कृतावसक्थिको यश्च प्रौढपादः स उच्यते॥
मरीचिः॥ न बहिर्जानु न त्वरया नासनस्थो न चोत्थितः॥ न पादुकस्थो नान्यचित्तः शुचिः प्र-
यतमानसः॥ तथा॥ हुंकासनस्थोप्याचामेन्नान्यपश्यन्नोकदाचन॥ गोभिलः॥ जानुभ्या-
६ मूर्ध्वमाचम्य जलेऽपि तिष्ठन्न दुष्यति॥ पैठीनसिः॥ अंतरुदकमाचांतोंतरेव शुध्यति॥
बहिरुदकमाचांतो बहिरेव विशुद्धो भवति॥ तस्मादंतरेकं बहिरेकं पादं कृत्वा चामेत्सर्वत्र शु-
6 द्धो भवति॥ व्यासः॥ अपः पाणिनखाग्रेण चामेद्यस्तु वै द्विजः॥ सुरापानेन तत्तुल्यमि-
त्येवमृषिरब्रवीत्॥ बौधायनः॥ पादप्रक्षालनोच्छिष्टेन नाचामेत्॥ यद्याचामेद्भूमौ
स्रावयित्वाचामेत्॥ आपस्तंब॥ नाग्न्युदकशेषेण वृथा कर्माणि कुर्वीत॥ नाचाचा-
मेद्वा पाणिसंक्षुब्धेनैकपाण्यावर्जितेन नाचामेत्॥ तपानवर्षधाराभिराचामेत्॥ न
प्रदरोदकेन तप्ताभिश्चाकारणात्॥ प्रदरः विदीर्णभूभागः॥ अकारणात् रोगादि व्यति-
रिक्ते न चापि तप्तेन वह्निना॥ प्रदरादपि गोस्तृप्तिर्यासां स्युस्तत्पराणा पयस्युः॥ न वर्णरस-
दुष्टाभिर्याश्च स्युरशुभागमाः॥ अशुचिदेशागताः॥ अत्र शंखलिखितौ॥ न स्त्रीशू- राम ६
द्रैकपाण्यावर्जिताभिः॥ अत्रा शुचिनाप्येकपाणिना परेणावर्जितं जलं निषिद्धं

स्वस्य पङ्क्तौ स्वमत्रगुरीयं कुर्वन्नुदन्तिएण हस्तेन स्पृशेति सव्य आचमनीयमिति बौधायनेन न
मस्करेण न गृह्णीयान्न विधानाच्चेति प्रपंचितं छंदोगाह्निके ॥ अथाचमननिमित्तानि ॥
तत्र पैठीनसिः उच्छिष्टे रेतो विण्मूत्रं संस्पृश्योन्मृज्य आचम्य प्रयतो भवति ॥ प्रक्षाल्य चांतं प्र
देशं ॥ अथ प्रक्षालनयोरर्थक्रमेण पाठक्रमो न बाधः ॥ मनुः ॥ वसा शुक्रमसृङ् मज्जा
मूत्रं विट् कर्णविण्नखाः ॥ श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥ बौधायन ॥ आ
ददीत मृदोऽपः पूर्वेषु षट्सु उत्तरेषु च षट्सु केवलाभिर्विशुद्धति ॥ अत्र
सजल्पन्नात्मानं रम्याचमनं ॥ तथा च देवलः ॥ उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्यं चापि तथाविधं ॥
स्पृष्ट्वाति चैतानि मूत्र प्रक्षाल्याचम्य शुद्ध्यति ॥ पद्मभः शौ चानि मुक्तं दिति प्राप्तलिङ्गं न
कायो नाप्यपेत्तय अशुचिलिप्तं च संस्पृश्याचम्य शुद्ध्यति ॥ यदंभ इत्यादि शौ च जलार्द्रित
पादयोः शौ चमाचांतो शुचिलिप्तांगं च प्रक्षाल्याचम्य शुद्ध्यति त्वया ॥ बौधायन ॥ नीवी
गतोपि वा ॥ आपस्तंबः ॥ स्पृष्ट्वा ॥ आपस्तंबः ॥ स्वप्ने क्षवथौ सिंहाणिकायामश्रुकरणे च्या
लौ कश्यानां मध्ये गीवांग्रस्पर्शनस्पर्शिकायामालभे महापंचयग त्वा मेध्यं
चोपस्पृश्य प्रयतं च मनुष्यनीवीपरिधानमुपस्पृशेत ॥ क्षवथौ द्विकायां सिंहाणि
कायामश्रुकरणेऽश्रुस्पर्शे ॥ तथारिच पारीर्विपसाउ घम्योपस्पृशेत शुचिः विषयेन तु

कूलमध्यपतितः स्यात् ॥ रिक्तपाणिस्तु नपाणिः वयसे पक्षिराणमुद्यम्यपाणिमिति
शेषः ॥ विशुद्धः ॥ पंचनखास्थिनिः [illegible] हस्तश्च चामेदं [illegible] डालम्नो छत्रसभा [illegible] च ॥ ह
शौचः ॥ स्त्रीणां [illegible] पुरीषोत्सर्गदर्शने देवताभिभिरो तु कामन्या चामेन ॥ तथा
नाभिकर्णयोः योगेन [illegible] ॥ तथा जल्पन्नवृत्तौ नो तरेदनुपस्पृश्य ॥ यमः ॥ उक्तीर्य [illegible] कम्
शीनंतरं भविष्यपुराणे [illegible] तः ॥ एवं स्यात् [illegible] सा मुक्तो वरुणश्चैव प्रजितः ॥ मन्त्रांगिरो
प्रीणाति भारत ॥ देव [illegible] लोक मुत्सृकालानि [illegible] ॥ पीलापो [illegible] मा
चामेद्दस्येणै द्वे [illegible] पिपासितः ॥ संवर्त्तः ॥ [illegible] ॥ एतास [illegible]
संजल्पन्ना त्मा चामे [illegible] पिपासितः ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ [illegible] संलापे [illegible] वादेत
धार्दिने [illegible] ततः शुद्धो भवेन्नरः ॥ [illegible] चांडालादिः [illegible] पुरा
णे [illegible] पादावसेवने ॥ उच्छिष्टस्पर्शनसंभाषादर्शने [illegible] तस्य
[illegible] चमा [illegible] ॥ विनायकोपनीतेन [illegible] मुपस्पृशेत् नरः ॥
उच्छिष्टा ॥ स्वापस्य [illegible] दर्शने चात्मजन्मनः ॥ सर्वेषु [illegible] नानिमित्तेषु ॥ विना
[illegible] पवीतमो [illegible] नानिमित्तमुच्यते ॥ [illegible] स्नानमध्यपति हृत्स्ल
ता [illegible] नेमित्या [illegible] सामः ॥ [illegible] विरामननिमित्तानि ॥

तत्रयाज्ञवल्क्यः॥ [illegible] गात्वापीत्वा तु गेसुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पितो॥ अथांतः पुनराचामेत्
वासोऽपि च कमंडलुधः [illegible] नीनिसः॥ कलिलकाशस्वासोपगम्यै रथ्याचलरवेश्मना॥
निःक्रम्य [illegible] निसि॥ इत्याचामेत्॥ कलिलं कठिनं [illegible] स्वोसोत्र विकृतिः॥ अन्यस्यसदा
ननत्यागः॥ [illegible] चमन [illegible] मेनुवबोस्तु प्रविश्य ग्रामसंकरं॥ जंघाभ्यां मृत्तिकास्तिस्रः पड्भ्यां
तु द्वित्रयावद्धर्भ्यां [illegible] एतत्क्षालने रथ्याक्रमणे नैमित्तिकाचमनात्प्राक्॥ वसिष्ठ॥ अथां
तः पुनराच॥ [illegible] सो विपरीधाय च तु [illegible] संस्पृश्य यत्र स्यां नाम लोमको॥ आपस्तंब॥
मो [illegible] नेतोपि द्विराचामेत द्विः परिमृज्जेत्॥ शंखलिखितौ॥ मूत्रपुरीषे स्त्रीविना
दिशु [illegible] नि धाने [illegible] नरूपस्पृशेत्॥ श्रुतं पुरुषः अजद्विराचमने पाणि
पादप्रक्षालनं [illegible] देवदृक्षेकाल॥ आस्यमार्जने पुनरावर्त्तते हृदयभेदात्॥ अस्यास्य
शौचादिकमसंस्पृश्यो [illegible] दृष्टार्थत्वात्॥ अथांतस्य पुनराचमनविधानात्सांगस्यैवावृत्तिः।
च्यतस्यास्य परिधायो [illegible] मनमावर्त्ते तेन तु द्विरित्यनेन त्रिरित्यस्य बाधः॥ ॥ अथाचम
नानुक [illegible] मार्कण्डेयपुराणे॥ कुर्यादाचमनं तस्य शंगोष्ठस्याके दर्शने॥ कुर्वीता
लोभनं वापि दृष्ट्वा [illegible] स्यच॥ यथाविभवतो ह्येतत्पूर्वाभावे ततः परं॥ नवीक्ष्यम्
तोऽर्वस्मिन्नुत्तरप्राप्तिरिष्यते॥ पारासरः॥ [illegible] तेनिष्ठीविते चैव दंतश्लिष्टे [illegible] तथा।

पतितानां च संभाषे दक्षिणं श्रावणं स्पृशेत्॥ वृद्धशातातपः॥ वातकर्मणि निष्ठीवे दंतश्लिष्टे
न्ते तथा॥ श्रुते पतितसंभाषे दक्षिणं श्रावणं स्पृशेत्॥ अत्र बौधायनः॥ अपार्द्रतृणं भूमिं गो
मयं वोपस्पृशेत्॥ आपस्तंबः॥ आर्द्रं वा शकृत्तृणमोषधिं वा भूमिं वा लभेत् गोमयं॥
अथ आचमनापवादः॥ तत्रापस्तंबः॥ श्मश्रुभिरुच्छिष्टो न भवति अंतरास्ये सद्भिर्यावन्न हस्ते
८ नोपस्पृशति॥ वसिष्ठः॥ न श्मश्रुगतो लेपः॥ अन्तस्त्विति दंतवत्॥ गौतमः॥ दंतश्लि
ष्टेषु दंतवत्॥ अन्यत्र जिह्वाभिमर्षणात्॥ प्राक् च्युतेरित्येके॥ च्युतेरास्रावविद्या
त्॥ निगिरन्नेव तच्छुचिः॥ अनेक च्युतेरित्येकशब्देन जिह्वाश्लिष्टमपि दंतलग्नं यदि न च्य
वते तदास्रावतील्यर्थः॥ तेनायमर्थः॥ दंतलग्नं जिह्वास्पृष्टमाचमनार्थमाकर्ष
णीयं यदि न च्यवते तदा दंतलग्नेऽसत्याचमनं कर्त्तव्यं॥ तथा च देवलः॥ भोजने दंतलग्ना
नि निर्हृत्याचमनं चरेत्॥ दंतलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दंतवत्॥ न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्न
मुद्धरणे पुनः॥ भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधाद्व्रणे कृते॥ श्रुतेरित्यादियद्दंतलग्नमाच
मनोत्तरे॥ (व्यासमा) ...स्वाजश्लेष्मालालावान्निष्ठीरन्नेव शुद्ध्यति॥ तथा च वसिष्ठः॥ राम
दंतवद्दंतलग्नेषु यच्चाप्यंतर्मुखे भवेत्॥ आचांतस्यावशिष्टं स्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिः॥ ८
यच्चापि जिह्वया आप्यमन्नकणादि प्रमादात् वशिष्ठमाचमनोत्तरं उपलभ्यते तदपि

निगरणे च संभाषे च षष्ठी ॥ शंखः ॥ दंतवद्दंतलग्नेषु रसवर्जं ॥ मनुः ॥ नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या
विप्रुषोंगे ॥ छते पति ॥ अस्यापस्तंबः ॥ मुखगा ना जलबिंदवो भूमि पतिताः स्पृष्टा अपि
शुचिः ... ॥ शिरोमर्द्दये केदशमषी अप्याचमनं ... ॥ तथा पैठीनसिः ॥ भूमिग
ताबिंदवः स्नानपानाः ... द्विरोमन्हिने आचामेत् ॥ तथा स्पृशंति बिंदवः
पादौ य आचामतः परान् ॥ भूमिगैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥ अत्रि अंगिरसौ ॥
मधुपर्के च सोमे च अप्सु प्राणाहुतीषु च ॥ नोच्छिष्टस्तो भवेद्विप्रो यथात्रेर्वचनं तथा ॥
अनुच्छिष्टत्वाभिधानं पीतापचति नैमित्तिकमाचमनं प्रयतोपीति आवश्यकं ॥ एवं
च पीत्वा ... इत्याचमन विधि ... दुक्ति तत्पो स्नान विषयं प्राणाहुति सन्निकर्षी ...
कल्पतरुकारादीनां व्याख्यानमस्तु ॥ शातातपः ॥ दंतलग्ने फले मूले भुक्तस्नेहे तथै
व च ॥ तांबूले चेक्षुखंडे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥ फले कटुकतिक्तकषाये जातीफला
दौ समाचारादित्याहुः ॥ भक्ष्ये कटुकषाये ॥ तथा च लघुहारीतः ॥ कषायकटुतांबूले
इक्षुदंडे ... अनुलेपने ॥ मनुः ॥ उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ॥ अनिधायैव तद्
द्रव्यमाचांतः शुचितामियात् ॥ द्रव्यमन्नपानव्यतिरिक्तं ॥ तथा च बृहस्पतिः ॥ प्रचरंश्चा
न्नपानेषु यदोच्छिष्टमुपस्पृशेत् ॥ भूमौ निधाय तद्द्रव्यं आचम्य प्रचरेत्पुनः ॥

च॰ ८ अरण्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि ॥ कृत्वा मूत्रपुरीषं च द्रव्यहस्तो न दुष्यति ॥ शौचं कुर्यात्प्र
यत्नं पादौ प्रक्षालयेत्ततः ॥ उपस्पृश्य ततः पश्चात् स्पृष्ट्वा शुचितामियात् ॥ द्रव्यहस्तो गृहीतद्र
व्यः ॥ द्रव्यपदं तत्संकीर्तितमेव ॥ कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा द्रव्यहस्तः कथं चन ॥ अस्मान्न प्रति
९ स्थाप्य हत्वा शौचं यथाविधिः ॥ तत्संयोगात्तु पक्वान्नमनुपस्पृश्य शुचिरिति [illegible] न
न च नात् ॥ प्रक्षाल्य पादौ निक्षिप्यान्नमभ्युक्षणं ततः ॥ पुष्पादीनां तृणादीनां प्रोक्ष
णं हविषां तथैव वायुपुराणवचनात् ॥ निःक्षिप्य द्रव्यं भूमौ प्रक्षालयेत्सर्वं ॥ अथ दं
तधावनं ॥ तत्र दक्षः उषःकाले तु संप्राप्ते कृत्वा शौचं यथार्थवत् ॥ ततः स्नानं प्रकुर्वीत दंतधा
वनपूर्वकं ॥ उषः कालः संध्यातः सर्वप्राणीनां काशनान् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ प्रातः संध्यामु
पासीत दंतधावनपूर्वकं ॥ तत्र स्नाने संध्यायां च दंतधावनस्यांगत्वं ॥ मुखे पर्यु
षिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दंतधावनमिति [illegible] दिशाता
तपेनाचम्य [illegible] तत्रस्यैव शुद्धिहेतुत्वाभिधानात् ॥ एवं च दंतान्प्रक्षाल्य स्नाना
दिति गृह्यपरिशिष्टेपि कालार्थः संयोगः ॥ छंदोगपरिशिष्टे उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य
शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥ परिजप्य च मंत्रेण भक्षयेद्दंतधावनं ॥ आयुर्बलं यशो वर्चः
प्रजापशुवसूनि च ॥ ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ॥ शुचिर्भूत्वा चम्येत राम ९
र्थः ॥ मंत्रेण आयुर्बलमित्यादिना वसमाप्तेन भक्षयेदिति दंतघर्षणाभिप्रायं ॥ तदुक्तं

नैव ॥ नारदाद्युक्तवार्क्षीयमष्टांगुलमपाटितं ॥ सत्वचं दंतकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधावयेदिति ॥ नरसिंह
पुराणे ॥ प्रादेशमात्रमथवा सत्वचं गुलमथापि वा ॥ विष्णुः ॥ कनीन्यग्रसमस्थौल्यं सकूर्चं द्वाद
शांगुलं ॥ प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षयेद्दंतधावनं ॥ सकूर्चं चूर्णिताग्रं भुक्त्वा चेति भोजनो
त्तरं दंतलग्नान्निर्हरणार्थं दंतधावनमित्यर्थः ॥ भोजने दंतलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेदि
ति देवलवचनात् ॥ एवं चात्र दंतधावने कालादिनिषेधो नादर्तव्यः सामर्थ्यात् ॥ इत्याप्युथ
निबंधेतत्युक्तेति यतिविषयात्तपाठात्तं तथा ऽसद्यादुदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा ॥
महाभारते ॥ तथात्र सान्त्यपादो हस्तो ऽत्र मुखे वा ह्यसमाहितः ॥ दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जा
न्वंतरं ततः ॥ प्राङ्मुखो ऽथोपविश्यैव भक्षयेद्दंतधावनं ॥ दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य उपवीती ह
त्वेत्यर्थः ॥ विष्णुः ॥ प्रक्षाल्य तु त्यक्त्वा तज्जह्यात् शुचौ देशे प्रयत्नतः ॥ नरसिंहपुराणे ॥
तस्मात्स्तुष्कमथार्द्रं वा भक्षयेद्दंतधावनं ॥ खदिरश्च करंजश्च कदंबश्च वटस्तथा ॥ ति
न्तिणी वेणुपृष्ठं च आम्रनिंबौ तथैव च ॥ अपामार्गश्च बिल्वश्च अर्कश्चोदुंबरस्तथा ॥
तथा सर्वे कंटकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥ अत्र विष्णुः ॥ वटासनार्कखदि
रकरंजकरवीरसर्जकरिमेदापामार्गमालतीककुभबिल्वानामन्यतमं कषायतिक्तक
टुकं वा ॥ असनः आसन इति प्रसिद्धः ॥ सर्जः शालः ॥ अरिमेदो विट्खदिरः ककुभोऽर्जुनः ॥
हारी ॥ तः ॥ विल्वखदिरापामार्गो नाम चिरचिरी अपामार्गा नामिकेतनं ॥ अपोनास

पो

श्लेष्मातकः॥ तथा॰ पलाशकोविदारश्लेष्मातकतिंदुकशाल्मलिरक्तानिर्गुंडीशिखंडीवेणु
वर्जा तिंदुकः तिंदुइतिप्रसिद्धः। शिखंडी मयूरशिखा॥ वेणुनिषेधस्त्वगितरपरः॥ शा
कद्रुत्तसगवनइति प्रसिद्धः लघुतमाषकबदरीकरंजसम्यङ्मिल्लके॥ दधित्थहरी
१० तकयश्मकर्नशाल्मलिमलका नीलपदे॥ एवं अपरेइत्युनपत्रवर्जापित्येति शेषः॥ तथा॰
नार्द्रनाशुष्कनातिशुष्कं नातिस्थूलमपोथितागमनोज्ञं च॥ आर्द्रमितिसर्वाद्यु
न्ननिवृत्त्यर्थं॥ विधिस्तु प्रवीमीशदार्द्रस्य अपोथितागं अस्फुटिताग्रं अनोज्ञं च
९ च सौरस्यात्शीर्णं गंधविहीनं। विष्णुः॥ न श्लेष्मातकारिष्टविभीतकधवधन्वनजल
कोविदारसमीपीलुपिचलेगुदगुग्गुलुजं॥ नवर्बुरनिर्गुंडीशिग्रुतिलकतिलुक
जं॥ न पारिभद्राम्लिकामोचकाशाल्मलीशणजं॥ नमधुरं नाम्लनार्द्रं शुष्कं॥ न
शुषिरं न प्रतिगंधिन पिच्छलं॥ धन्वनः धामान इति प्रसिद्धः॥ निर्गुंडी सिदुवारि॥
मत्स्यभारते॥ स्पृष्टं सपत्रमज्ञातमूलं शुष्कं च पाटितं॥ लोपविहीनं गंधिमुखं तथा राम
पालाशपं व्रजनं विताशिमासीं च कीराग्नि मिरक्षिपेतं॥ व्रजुमित्यादिनाविधिः १०
उशनाः॥ नांगुलीभिर्दंतान्प्रक्षालयेत॥ अत्र शौचार्थं दंतधावनेविहितखदिरादि
द्रव्य विशेषभावेसामान्यशास्त्रानुग्रहायसर्वं शाक्तिमापाद्य द्रव्यांतरोपादान

प्रशाकौपाला ॥ [illegible] दनिषेधास्तार्थकाः ॥ महाभारते पर्वछन्नज्जीयेत ॥ नरसिंहपुराणे ॥
प्रतिपद्दर्शी [illegible] नवम्यां चैव सत्तमाः देतानां कालसंयोगो दइमासप्रमं कुलं ॥ अस्ना
मेदतका [illegible] तिथिष्वेतषु आदिने ॥ अपां मादरागं ऊर्ध्वे मुखं खण्डि वर्वि धीयते ॥ अथ प्रा
तस्नानं [illegible] दोषपरिच्छि [illegible] ॥ यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ॥ दन्तान्प्र
क्षाल्य नद्यादौ गेहे [illegible] च दमन्त्रवत् ॥ अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्मणः ॥
प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥ गेहे इत्युद्धृतस्नानोपलक्षणं ॥ नद्याद्यभावे
विधानात् ॥ विष्णुः ॥ प्रातःस्नायादरुणकरग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ॥ अरुण
करग्रस्तामिति संध्यासर्वकालपरं ॥ संध्यापार्[illegible], बोधादिति हरिहरः ॥ तदुक्तं संध्याप्र
वैकालेऽपि [illegible] ॥ तस्मादरुणकरग्रस्तामिति सांकुचितं नैव ॥ अतुर
वतत्र संध्यास्नानकीर्त्तनं ॥ अत्र च उदयात्प्राक् प्रातःस्नानविधानात् ॥ सूर्योद
ये विनानैव स्नानं [illegible] काः क्रिया इति मार्कण्डेयपुराणे नितरविषयं ॥ तथा अल
क्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितं ॥ अपस्नातेन नाभिषिक्तस्य नश्यन्त इति चार
णा ॥ कालकर्णी राक्षसी ॥ अपस्नाते न तिमन्त्रादिकं विनापीत्यर्थः ॥ धारणानिस्त्यर्थः ॥
दत्तः ॥ प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हितं ॥ सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी

जपादिके॥ दृष्टकर्माधिकारः॥ अदृष्टं जपादिद्वारा परलोकसिद्धिः॥ एतच्च सर्वमर्हतीत्यनेनैव
व्यक्तं॥ अन्ये तु पापक्षय इति केचित्॥ नरसिंहपुराणे॥ पूर्वां संध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथा
विधि॥ गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनं॥ अनुदितहोमी तत्पर्यन्तं॥ एवं॥
११ संध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते॥ अत्र तु कल्पमाह॥ ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागि
नेयोऽथ विट्पतिः॥ एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि॥ विट्पतिर्जामाता॥ वाराहपुराणे॥
उदयान्निःसृतस्सूर्यस्य ... प्रबोधे न रो द्विजः॥ यस्तु नो जलांजलिं क्षिपति तस्य भिः रजयेदु
क्तिः॥ तस्य भावप्रपन्नस्य ... यत्पुण्यार्जितं॥ तत्सर्वं देवनिर्निर्दग्धं भस्मीभवति त
स्य तत्क्षणात्॥ मनुः॥ मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमंजनं॥ पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च
पूजनं॥ पूर्वाह्णे एवेति पुरीषोत्सर्गे स्मृतिसंभवे ... केशप्रसाधने चोत्सूमादिनिर्मित
नावेदंतधावने अंजनोत्तरविहितेतरे अंजने नेत्रांजनोत्तरे सौवीरांजनादेः स्नानं देव
पूजने च मध्याह्नादिविहितेतरे। विष्णुपुराणे॥ आचान्तश्च ततः कुर्यात्पुमान्केश
प्रसाधनं॥ आदर्शांजनमंगल्यदूर्वाद्यालंभनानि च॥ दक्षोत्तरपरिशिष्टे॥ श्रोत्रियं सुभ राम
गां च ... चितं तथा॥ प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स विमुच्यते॥ पापिष्ठं दु ११
र्भगं मद्यं नागल शेषभ ... ल्पनासिकं॥ प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत्कलेरुपलक्षणं॥ अष्टभाग
दिनं विभज्य ... भागकृत्ये॥ दक्षः॥ देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमंगलवीक्षणं॥ गुरुनि

पित्रादि। मंगलं श्रीकृष्णेत्यादि॥ मनुः॥ देवतामभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान्॥ ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरूनेव च द्रष्टुं नित्यं॥ छागलेयो यमोपि॥ द्वितीये भागे पतीनां दर्शनं चैव स्पर्शनं तावत्त्रिधा॥ कुर्व॥ स्नातो नित्यं तस्मात् स्पृशेत्तु नित्यशः॥ आग्नि चित्कपिलासत्री राजा भिक्षु महोदधिः॥ दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत्तु नित्यशः॥ सत्री आन्तादि सत्रशीलः॥ कृतसत्रया गृहस्थके॥ भिक्षुर्यतिः॥ महाभारते॥ यज्ञाग्निघ्राणनदः सत्री श्रोता बुधो धार्मिकः स्तुविः॥ ज्ञानसिद्धोतपः सिद्धान् दृष्ट्वा पापात्प्रमुच्यते॥ वाराहपुराणे॥ नागजं ब्राह्मणं दृष्ट्वा नारायणं तु लोकस्थितं॥ नमस्येच्च वयोभक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते॥ ब्रह्मपुराणे॥ स्वमात्मानं घृते पश्येद्यदिच्छे च्चिरंजीवितुं॥ आत्मानं शरीरं॥ नारदः॥ लोकेस्मिन् मंगलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः॥ हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः॥ एतानि सततं पश्येन्नमस्येन्नार्चयेत्तु नः॥ प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथा ह्यायुर्न हीयते॥ वामनपुराणे॥ कृष्णाजिनः स्वर्णमंभ धान्यं के[?]... सर्पिःकृत्यभिषेकं दर्भ शुक्लपुष्पं ... देवा नाहोमं ... मंगल्यान्यपि ... दूर्वा दधि सर्पिर्दधोद कुंभं धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णं। मृत्तिका मधु स्वस्तिकमक्षतानि राजा ... ब्राह्मण कन्यका च॥ श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमीं च हुताशनं चंदनमर्कबिंबं। अश्वत्थवृक्षं च समालभेत ततश्च कुर्यान्निजधर्म

तिथमान्‌ देशानुशिष्टं कुलधर्मनगमं स्वगोत्रधर्मं न हि संत्यजेत्‌॥ अथान्हिकं॥ अ: स्नानं एत
ओ॥ पुत्पादौ अरुणोदये चरेत्स्नानं मध्यान्हे। प्रातर्निशेषत इति न सिद्ध वचनात्‌। यदि (वा)
१२ न्हिकं सर्वमहः कृत्यमुच्यते तदा संध्याजपो मार्दिग्ध ग्र्नं स्यात्‌। संध्यापतौ नेति तर्प्पणपरं॥ आलंभनं
स्पर्शनं॥ शुभानां वस्तमाणानां दूर्वादीनां स्वास्तिकः भवनप्रभेद:॥ अर्कादिकं समालंभनं
निरीक्षणं पर्यवसितं॥ दक्ष:॥ द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते। वेदस्वीकरणं
पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जप:॥ तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पंचधा॥ समित्पुष्पकुशादी
नां स कालः समुदाहृतः॥ स्वीकरणमध्ययनं॥ एतच्च ब्रह्मसाएं:॥ गृहस्थस्याप्यनधीत भा
गेतया चापस्तंब:॥ यथा विद्या यजविसर्ज्ये पुनराचार्यमुपगम्य साधयेत्‌॥ तथा च याज्ञ
वल्क्य। वेदाथीनधिगच्छेच्छास्त्राणि विविधानि च॥ यम:॥ दानेन तपसा यज्ञै रुपवास
व्रतैस्तथा॥ न तां गतिमवाप्नोति विद्यया यामवाप्नुयात्‌॥ विद्यया ब्रह्मविद्येति आरण्य
नमस्कृतं। शास्त्रानुक्रमेण मनभिधानात्‌॥ दक्ष:॥ तृतीये च महाभागे पोष्यवर्गार्थसाधने॥
गौतम:॥ योगक्षेमार्थमीश्वरमभिगच्छेत्‌॥ अथ स्नानविधि:॥ चतुर्थे च महाभागे स्नाना
र्थं न्दमाहरेत्‌॥ शातातप:॥ शुचौ देशे तु संग्राह्या मृच्छर्करास्मादिवर्जिता॥ रक्ता गौरी तथा राम
श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता॥ न म्रदं नोदकं चापि न निशायां तु गोमयं॥ न गोमूत्रं १२
दोषेण गृह्णीयाद्बुद्धिमान्नर:॥ निशायां न म्रदं नोदकसंबंध: वल्मीकादवकार॥

।।

लेपाजलैः शस्यं स्यपिवृत्तियेः।। कृतशौचावशिष्टाश्च न ग्राह्याः सप्तमृत्तिकाः।। आखूत्करकारो न
रवको ल्मीकौ ल्लेकास्थाने। लेपकुड्यादीनां।। दक्षः।। मृत्तिकास्तु न ग्राह्या वल्मीके मूषक
कोत्करे।। नद्यां तडागे श्मशाने च मलवृत्ते सुरालये।। परस्नानावशिष्टाश्च यस्कामेः स
प्तसु धैः।। व्यासः।। स्नानं मध्यंदिने कुर्यात्सुजीर्णे न्ने निरामयः।। एवं न स्व नमध्य
नं स्नानमनु ब्राह्म भोजनं कृतं।। उभयोः संध्ययोः। नित्यं मध्याह्ने च विवर्जयेदिति दोव
लीये। नद्यां धौ रात्रौ स्नानं। मध्याह्ने ग्रामिति जिवेलापंचमभागे भोजनस्य वक्ष्यमा
ण चात्।। योगियाज्ञवल्क्यः।। उभे संध्ये च स्नातव्यं वृद्धा शौरोग्रैः गृहमाश्रितैः। तिसृषु संध्या
सु स्नातव्यं च तपस्विना।। २ उभे संध्ये च स्नातं मध्याह्ने च तपस्विना वनस्थेन यतिना च।। बौ
धायनः।। अथ भोगकाङ्क्षेण स्नानं विहितं सार्वकालिकं।। विष्णुः।। उद्धृताद्भूमिष्ठमुदकं पुण्यं स्व
स्थावरात्प्रस्रावत्।। तस्मान्नाद्यं तस्मादपि साधुपरिगृहीतं सर्वत एव गाङ्गं।। शंखः।।
अभिषेके गालितं स्यादिति तीर्थस्नानादिनेषु।। मनुः।। नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरस्सु
च। स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च।। देवखाते सरोवरादि देवसमीपखातेषु।
प्रस्रावेषु निर्झरेषु किं त्वपि शुद्धि जीवदधिकारः।। सवर्णो हरहरा ज्ञवेद्दिति सारख्याय
नगरस्थाः।। अथ यानो नित्यस्नाननितिकात्यायनानां।। एवं च नित्यस्नानेन घातीनाम
गबांत्रिरात्रफल दान इत्यपि नित्यस्नानप्रकरणे स्मृत्यन्तरवचनानुगुणफलतापि प्रक

रयणांतरोक्ततीर्थस्नानं स्वर्गादिफलकं सापिंकारमेवेति ॥ षष्ठ्योगपदिष्टिशेषे॥ मनुः सहस्रां
एपाखो चगतिर्यासोनविद्यते। नतानदीशतस्य तुवागार्ची स्ति परिकीर्तिता ॥ धनुः स्नानं तु स
ये॥ तथा ॥ षष्ठ्यब्दपंक्षावण्णादिसर्वान् घोरजस्वला॥ तासु स्नानेन कुर्वीत तत्र डोपि लास
२२ मुद्रगा॥ पाः शेषमुपगछति मीमांकुनदिका हुति॥ तासु स्नानं न कर्त्तव्य प्रावृष्यं वुद
दर्शने। उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च॥ चंद्रसूर्यग्रहे चैव नरजोदोषो न विद्य
ते॥ यज्ञो मासः॥ मनुः॥ न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि॥ न वासोभिः
सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये॥ नक्तं स्नानमशनि शातिनिषेधस्वांडालादिस्प
र्शनेनिमित्तकस्नानेनास्ति॥ नाथ पतः स्नानमपि निलेदिति वाचनाल॥ महानिशा
रात्रिप्रहरद्वयं॥ नातुर इति रोगस्य स्नानवर्द्धनीयत्वेद्द्र्यार्थं त्वात्॥ अविज्ञातेगाध
तया नक्रादिभिराइततथान्यकृत्रिमे प्रतिष्ठित गार्प निखिलात्मा॥ देवालः॥ राहु
दर्शन संक्रांति विवाहात्ययवृद्धिषु॥ स्नानदानादिकं कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु
च॥ आपस्तंबे। मरणं वृद्धिपुत्रादिः॥ नाम न पुराणे॥ स्नानाद्रत शिरः स्नानं तथा रात
न निर्दग्ध नाश्कारणं चैव सदा निशास्तु॥ ग्रहोपरागस्वजनार्तिपातं मुक्त्वा च जन्म १२
दीनं तं तैलं॥ शिरःस्नानं तथा शिरोनेभ्या र्थे॥ विचं तु निःस्नानं कर्त्तव्यमे
वं प्रकार कीर्तनेनरागप्राप्त जलक्रीडादि निवृत्तिः॥ आपस्तंबः॥ सशिरो वमज्जति न

उत्मी ८ ज्ञान १

सुवर्जयेद्गच्छति च स्नानं॥ सशिरोवमर्जनं शिरो नैकार्थं॥ हरिहरेणाव॥ अशिरोवमज्जनमिति
विवितं॥ [illegible] स्नानमात्रं जलं प्रविश्य मनकर्त्तव्यमिति व्याख्यातं॥ अत्र चासन्निमित्तमात्रे स्नान
निषेधः॥ [illegible] रात्रौ न मज्जनमिति शीति [illegible]॥ तत्र विष्णुः॥ न संध्यायां रात्रौ स्नानस्ना
नं निषेधोयं वैधस्य संध्यायां विधानात्॥ हारीतः॥ न च ज्वरोपद्रवार्त्तो स्नायात्॥ शंख
लिखितौ॥ न नग्नस्नायात्॥ तत्र नग्नस्नाननिषेधात् सर्वैश्च वासोभिरिति वस्त्रबहुत्व
निषेधात्॥ एकवस्त्रत्वं द्विवस्त्रत्वं चाविरोधि॥ नार्द्रमेके च वाससीति पुरुषार्थत्वा
न स्नानविधौ दोषमाव इति॥ अथवा होमदेवार्चनाद्यासु क्रियासु स्नानमनेन तथा॥
नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजनाचिने के जप इति विष्णुपुराणे एकवस्त्रतानिषेधात्
द्विवस्त्रतानियम एव॥ अत्र व्यासः॥ न तु काले [illegible] नेरोगी॥ शंखलिखितौ॥ गैमेध्या
दं [illegible] हरेत्॥ तथा न समुद्रोकमवगाहेत्॥ योगयाज्ञवल्क्यः॥ अभूते विद्यमाने तु
विमले मनोहरे नान्योदके द्विजः स्नायान्नदीचोत्सृज्य कृत्रिमे॥ विष्णुः॥ न परनिपा
नेषु स्नानमाचरेत्॥ आचरेद्वापि च पिंडानुद्धृत्याजसि॥ परनिपानेषु परखातजलास
येषु॥ निपानकर्त्तुः स्नात्वा हि दुःकृतांशेन लिप्यतीति मनुस्मरणाच्च॥ पंच पिंडानुद्धृ
त्येति तु कूपव्यतिरिक्त जलाशये॥ निरुद्धासु च मृत्तिका उन्कूपात्तु त्रीन घटान्स्नायात्॥

इति गोभिलपनदर्शनात्॥ निबद्धासु च यः स्नायाद्दशभागस्तत्र शेतुकृत्॥ तत्र प्राचेताः॥ अप्रतिष्ठिति
नात्रैपि उद्धारः तस्येन परकीयत्वादित्याहुः॥ तन्नेति हरिहरादयः॥ अप्रतिष्ठितत्वेन तत्र स्ना
नाभावात् परस्योपयोगे श्रोपापत्तेः॥ मन्वादौ परकृतत्वस्वरूपपरकीयत्वावगमात्॥ योग
१४ याज्ञवल्क्यः॥ अगम्या ह्यागता आपोऽनघाः उद्यम चेतिकाः॥ प्रक्षोभिताश्च केनापि
याश्च तीर्थाद्विनिःसृताः॥ गंगाप्रवाहादिविच्छिन्नाः॥ तथा। पादेन पाणिना चापि यष्ट्या
वस्त्रेण वा उदकं। न हन्यान्नावदेन्नच प्रक्तो नयेद्द्वयः॥ शंखलिखितौ॥ नाप्सु मेहेत नि
ष्ठीवनं कुर्वीत उद्वर्तनं गात्रमलक्षालनं॥ बौधायनः॥ आपो देवगृहं गोष्ठं चत्वरं सति
ब्राह्मणान् अप्रक्षाल्य पादौ नांतः प्रवेष्टव्याः॥ देवलः॥ न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वते
षु च पर्वतं॥ नान्यप्रशंसेत्तत्रस्थः स्वस्तीर्थायतनेषु च॥ अंगिराः॥ विना दर्भैश्च यत्
स्नानं यच्च दानं विनोदकं॥ असंख्यातं च यज्जप्तं तत्सर्वं निःफलं भवेत्॥ हारीतः॥
न स्नानवर्णकं योऽरंगं प्रयच्छेत् तत्रान्यत्र देवगुरुब्राह्मणेभ्यः॥ जाबालिः॥ गयोदश्यां
तृतीयायां दशम्यां च विशेषतः॥ मृतु विट्क्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथंचन॥ यथासंख्या राम १४
मत्र॥ आपस्तंबः॥ अस्पृश्यस्पर्शने वांते अश्रुपाते क्षुरे भगे॥ स्नानं नैमित्तिकं कार्यं
देवपित्र्यविवर्जितं॥ देवपित्र्यविवर्जितमिति नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते॥

तर्पणं तु भवेत्तस्य । अंगत्वे परिकीर्तितानि इति ब्रह्मपुराणवाक्यात् सामान्यतः प्राप्तस्य तर्पणस्य
व्यावृत्तिः ॥ यमः ॥ अजीर्णेऽभ्युदिते वांते श्मश्रुकर्मणि मैथुने ॥ दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नान
मात्रं विधीयते ॥ अभ्युदिते अस्तु सूर्योदयादिनिमित्ते ॥ एतच्छ्रौतस्मार्तकालस्नानप्राप्त्य
र्थं ॥ अजीर्णेन स्नायात् स्नाननिषेधात् अभ्युदिते वांत इति संबंधः ॥ पर्युषिते वांतर
स्पर्शः ॥ दुर्जनोऽत्र चांडालादिः ॥ मात्रपदेन सर्वांगव्यावृत्तिः ॥ तस्मादापत्यनिमित्ते
स्नाने मज्जनमात्रेण शुद्धिः ॥ गौतमः ॥ पतितचांडालादिसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृ
ष्टोपस्पर्शने सचैल उदकोपस्पर्शनात् शुद्धो भवति ॥ अत्र च शवस्पर्शिनस्तत्स्पर्शिनश्च स्पर्शे
संकोचनीय स्नानविधानात् ॥ उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं वापि मानवः ॥ हस्तौ पा
दौ च प्रक्षाल्य आचम्य शुध्यति ॥ इति देवलवचनं पतितादिस्पर्शे संकोचनीयं ॥ तत्स्पृष्टोप
दं पतितादिस्पर्शिनो ग्राह्यमिति विवेकः ॥ तदुक्तं ॥ वृद्धगौतमेन ॥ एकवृक्षे जनसन्निहितपरस्त
मेव भेदः ॥ उदकोपस्पर्शनं स्नानं ॥ बौधायनः ॥ चांडालेन सहाध्वगमने सचैलस्नानं ॥
पाराशरः ॥ चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चांडालः सोमविक्रयी ॥ एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचै
लो जलमाविशेत् ॥ सचैलः पदस्याधरः सन्स्पृष्टवस्त्रसहित इत्यर्थः ॥ जलमावि
शेदिति वारुणस्नानोपलक्षणं ॥ तथा ॥ च कालभैरवलीढस्य नरस्य विदलितस्य च ॥

अद्भिः प्रक्षालनं शौचमग्निना चोपचूलनं ॥ स्पर्शे च स्नानं विनैव शुद्धिः शिरोव्यतिरिक्तगात्रोपघा
ते ॥ उपस्पर्शनं ज्वालयास्पर्शनं ॥ यवनः ॥ श्वापं श्वपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ॥
ग्रामयाजकं सोमविक्रयिणं चितिं चितिकाष्ठं मद्यं मद्यभाण्डं सस्नेहं मानुषास्थि शवस्पृष्टं रजस्वलां ॥
महापातकिनं शवं स्पृष्ट्वा सचेलमम्भोऽवगाह्य उत्तीर्याग्निमुपस्पृशेत् गायत्र्यष्टशतं ज
९५ पेत् घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा त्रिराचामेत् ॥ अपानीस्पर्शे माक्षिकामक्षते स्पृष्टे तत्र स्नान
मात्रं विधानात् ॥ आपस्तम्बः ॥ एकशाखासमारूढे चाण्डालादिर्यदा भवेत् ॥ ब्राह्मणः
तत्रोपासीनः स्नानेन शुचितामियात् ॥ कालिकापुराणे ॥ स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवा
सा आप्लुतः शुचिः ॥ एतदपनीतनिर्माल्ये बोद्धव्यं ॥ व्यासः ॥ भासवानरमार्जार
खरोष्ट्राणां शुनां तथा ॥ सूकराणाममेध्यं च स्पृष्ट्वा स्नायात् सचेलकः ॥ लघुहारीतः ॥
चविशङ्काकविष्ठावांतककरस्य नस्य च ॥ अधोच्छिष्टस्तु संस्पृश्य सचेलो जलमाविशे
त् ॥ अधोच्छिष्टं मूत्राद्युत्सर्गेणाशुद्धं ॥ देवलः ॥ मानुषास्थि वसां विष्ठामार्तवं मूत्ररेत
सी ॥ मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत् ॥ स्नात्वापमृज्य लेपादीनाचम्य शुचि राम
तामियात् ॥ तान्येव स्वानि संस्पृश्य प्रक्षाल्य परिमार्जनात् ॥ शातातपः ॥ तदनंतरमा ९५
चमनं प्राशमेव ॥ विष्णुः ॥ नाभेरधःस्पृष्ट्वा बाहुषु च कार्यं कर्मन्तैः उपरि स्पृष्टे

पङ्गो महत्यै तीर्थे स्थो । प्रस्नात्स्नातं द्विजः शुद्धो भवति ॥ अन्त्यजोपहतं तद् गङ्गातोयैः प्रस्नात्य स्नाने
न शुद्धो भवति ॥ चातुष्पथगो उपोष्य स्नात्वा पंचगव्येन शुध्यति दशान शवोपहतं तत्र [illegible]
स्तः ॥ पतेत्द्विज स्पृष्ट्वाचमन न प्राश्य सर्पिः ॥ अन्त्यजोपहतं उच्छिष्टं तरकोपस्पृष्टः ॥ आङ्गिरः ॥
इन्द्रियेषु प्रदिश्य स्नायादमेध्यपदिकारी द्विजः ॥ मुखे विसर्पशेगते स्नाने न त्र विशोधनं ॥
शङ्खः ॥ रथ्याकर्दमतोयेन ष्ठीवनाद्येन वाप्यधः ॥ नाभेस्तूर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन
शुध्यति ॥ वृहस्पतिः ॥ उच्छिष्टेनाथ विण्मूत्रविन्नः स्पृष्टास्तु ता दृशाः ॥ ततः स्नात्वा कुरुतः स
प्राणं समाहितौ ॥ तथा ॥ मानुषास्थि तु संस्पृश्य दन्धानि स्नेहमेव च ॥ स्नात्वा पादौ संस्पृश्य
सूर्यं पश्यद्विशुद्धमनुस्मरेत् ॥ दग्ध संस्पर्शे कामकृते स्नानं ॥ नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं
स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ॥ आचम्यैव तु निःस्नेहमिति मनुरब्रवीत् ॥ वोतविरि [illegible] स्ना
त्वा तु घृतं प्राशनमाचरेत् ॥ आचामेदेव भुक्त्वान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतं ॥ भुक्त्वान्नं वा
तदर्थं ॥ तेन सद्योवमने आचमनमात्रं रवकारेण [illegible] नानिवृत्ति ॥ मैथुनिनः स्नाता
विशोधनः ॥ बृहस्पतिः ॥ पतितं सूतिकां मत्स्य शावं स्पृष्ट्वा तु कामतः ॥ स्नात्वा सचेलं स्पृष्ट
वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ मनुः ॥ अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ॥ स्नात्वा
सचैलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ शुध्येद्विप्रो [illegible] ॥ विष्णुः ॥

सर्वस्यैव प्रेतस्य बांधवैः सहाश्वपातं च्छायास्नानेन । स्पृष्टेऽस्थि संचये सचैलस्नानेन ॥ देवलः ॥
श्वपाकं पतितं व्यंगमुन्मत्तं शवदाहकं ॥ सूतिकां सूपिकां नारीं रजसा च परिप्लुतां ॥ श्वकुक्कुट
वाराहांश्च ग्राम्यान्संस्पृश्य मानवः ॥ सचैलं सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति ॥ स्मृत्यादि
१९ भिः शिरस्पर्शे स्नानं गात्रांतरस्पर्शे क्षालनमात्रं ॥ तथा च शातातपः ॥ रजकश्चर्मका
रश्चैव व्याधजालोपजीविनौ ॥ चैलनिर्णेजकश्चैव नटः शैलूषकस्तथा ॥ मुखेभगस्तथा
श्वा च वनिता सर्ववर्णगा ॥ चक्री तैलकः ध्वजी रौंडिकः ॥ विष्णुः ॥ भस्मपनर्जे पंचनखे
शवं तदस्थि सस्नेहं स्पृष्ट्वा स्नानमाचरेत् ॥ बृहन्नारदपुराणे ॥ उदक्यां सूतिकां चैव श्वा
नमन्त्यावसायिनं ॥ नग्नादीन्मृतहारांश्च स्पृष्ट्वा शौचं विधीयते ॥ स्नात्वा सचैलो मृद्भि
स्तु द्वादशभिर्नरः ॥ एतदेव भवेच्छौचं मैथुने वमने तथा ॥ नग्नादयः पाषंडाः नृष्टि
सूतिकाभिः स्पृष्टस्य मंगप्रक्षाल्येति शेषः एतदनंतरं स्नात्वेति योज्यं ॥ मार्कंडेयपुराणे ॥
श्वानोऽपसूतिकारं वेडमार्जारांश्चाकुक्कुटान् ॥ पतितापविद्धचांडालमृतहारांश्च धर्म
वित् ॥ संस्पृश्य शुद्ध्यति स्नानादुदक्याग्रामशूकरौ ॥ अत्र मार्जारस्पर्शे स्नानविधानात् ॥
मार्जारश्चैव सर्वा शुचिरिति विष्णुस्मृतौ क्रीडादिविषया ॥ अथवा मार्जारकर्मके स्पर्शे स्ना राम
नविधिः ॥ मार्जारे मे त्के स्पर्शे दोषाभाव इति व्यवस्था चांडालादिस्पर्शे तु न दोषविषय १९

अवस्थात्रमाणाद्दंडवात ॥ द्वैविध्याशावणाश्चेति ॥ लघ्वापस्तंबः ॥ यदि स्पृतं काकवलाकिकाभ्यां मू
मेध्यलिप्तं शरीरं श्रोत्रे मुखेन प्रविशेत सम्यक् स्नानेन लेपोपहतस्य शुद्धिः ॥ अस्यापमर्थः
काकवलाकाभ्यां यदुपरि विसर्गकृतानल शरीरमस्तु चिलिप्तं भवति तथा शुचिः ॥ यदि श्रोत्रमुख
योर्न विशति तदा स्नानेनैव शुध्यति ॥ मुखादिप्रवेशे गायत्र्यभिमंत्रितं पिबेत ॥ व्याघ्रपदः ॥
चांडालादिनासंस्पृष्टः स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥ हारीतः श्वपच मृतक सूतक शवान्संस्पृ
श्य दर्वीरादि स्पृष्टाभिर्जलैः स्नातः शुतो भवति ॥ अज्ञीताबान्त स्मतु कर्म पशुयोनिगमने
दिवा मैथुनगमने च ॥ सुमंतुः ॥ अनुदक मूत्र पुरीषकरणे नखकेशरुधिर प्राशने सद्यः
स्नानं घृतकुशहिरण्योदकप्राशनं च ॥ शातातपः ॥ अशुचिसंस्पर्शे द्वस्तु एक एव सदु
ष्यति तं स्पृष्ट्वान्यो न दुष्येत सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥ एतेषु मध्यादिषु अशुचि नरस्य स्पर्शे
न स्नानाचमनं पूर्वोक्तं ॥ यमः ॥ आतुरस्नानसंज्ञातौ दश कृत्वा त्वनातुरः ॥ स्नात्वा स्नात्वा
त्योस्पर्शे नदिनं ततः शुध्येत्स आतुरः ॥ पराशरः ॥ अस्तंगते यदा सूर्ये चांडालं प
तितं स्त्रियं ॥ सूतिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्विधीयते ॥ जातवेदासुवर्णं च सोममार्गस्त
थैव च ॥ ब्राह्मणानुगमने चैव ह्यत्वा स्नात्वा च शुध्यति ॥ आपो गमनुगच्छेत्वा निशि स्नानं
न विद्यते ॥ स्नानमाचमनं अनुगच्छे प्रोक्तं दिवोद्धृत जलेन च ॥ जातवेदा अग्निः ॥

३.धा.द०

सोमनार्ग आकाशं॥ ब्राह्मणानुमतेस्नात्वा ग्मास्त्रधास्तु वातीत्यर्थः। अवाचीतमार्जनं अ
नुगर्तेजलाशयं प्रविश्यनिशीथुनपत्रयोऽशं॥ शंखः॥ नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियांगमल
कर्षणं॥ तीर्थाभावेतु कर्तव्य मुष्णोदकपरोदके॥ नित्यं प्रातःस्नानपरं नैमित्तिकं चांडा
लादिस्पर्शनिमित्तं क्रियांगं जपादिकर्माधिकारहेतुः॥ मलकर्षणं मल्यंग स्वर्ग्यं॥ ज्योतिः
शास्त्रोक्तं पुष्पस्नानादिकाम्यं। नद्याधारकफला चैक्रियास्नाने वाधाय शंखेन जो ग
स्नानमुक्तं॥ अत्र क्रियांगस्नानस्यैव ते धर्मा विहिताः॥ प्रातःस्नाने यथा विधि इति नित
द्या प्रातः इत्येति देशाद्धर्मा अहरहः स्नाने कात्यायनोक्तः। स्नानांतराणि निमज्जन
मात्ररूपाणि॥ धर्मसंबंधे प्रमाणाभावात्॥ न चातिदेशः सर्वेषां स धर्मकत्वे विशेष
देशेन धर्मविधिवैफल्यात्स्नानेन फलविशेषः॥ तदभावात्॥ अपि च नैमित्तिको
धर्माभाव उक्तः। काम्यपुष्पस्नानादि मलापकर्षणस्तु लौकिक [illegible] कर्मा
गत्वितित्वास्त्वत्र साक्षित्वात् [illegible] क्रियांग स्नानेष्वप्यङ्गिरवस्तु धर्मा॥ राम
धानाधर्माभावः॥ अत एव हेमाद्रि प्रभृतिभिः निमज्जनमात्रेषु क्रियास्नानस्य पृथग
नुष्ठानं॥ हरिहरोपि क्रियांगस्नानप्रातःस्नानयोरेव धर्मानाह॥ क्रियास्नाने किं

त्विदंफं ॥ यतयाकथितमप्यहरहः स्नानादिभिर्व्रातमपि पापं तयस्तपः । सर्वोदि
तिभद्दनयेनविशेषमाह ॥ एवं च स्नानानुकल्पे ह्यपि स्यात् तमात्रमनुष्ठेयं ॥ स्नानानुकल्प
माह ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ कालदोषादसामर्थ्यान्नाशक्नोति यदा ह्यसौ तदा स्मृत्वा स्नवि
न्यासतु मंत्रैर्हस्तं तु मार्जनं । स्नान्नाआपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणं ॥ एतैश्चतुर्भिर्मंत्रैस्तु
मंत्रस्नानमुदाहृतं ॥ अशक्तौ पतितस्नात्वा नैस्नानमेव समाचरेत् ॥ स्नानमेवेति वारुणस्नान
परं ॥ जाबालिः ॥ अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानशक्तौ तु कर्मिणां ॥ आर्द्रेण वाससा वापि
मार्जनं दैहिकं विदुः । हारीतः ॥ आग्नेयं भस्मना स्नानमद्भिर्वारुणमुच्यते । आपोहिष्ठेति
ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतं ॥ अद्भिः सातपवर्षाभिः स्नानं दिव्यमिहोच्यते ॥ एतेषु मंत्रतः स्ना
तीर्थी नो फलमाप्नुयात् ॥ मंत्रत इति न पंचस्वपि स्नानेषु मंत्रविधायकं प्रा सवारुणयो
मंत्रस्य प्राप्तत्वात् ॥ किं तु तदनुवादकमेव फलसंबंधपरमिति ॥ अत्र योगियाज्ञवल्क्यः ॥
। मृदालेभस्तु पार्थिवमिति मानसं = विष्णुचिंतनमिति स्नानं षट्पमधिकमुक्तं ॥ कात्यायनः ॥
अथातो नित्यस्नानं नद्यादौ मृद्गोमयकुशतिलसुमनस आहृत्योदकांतं गत्वा शुचौ देशे
प्रतिष्ठाप्य पाणिपादौ कुशोपग्रहो बद्धशिखी यज्ञोपवीती आचम्य उरुं हीति तोयमामंत्र्या
वर्तयेद्ये ते शतमिति सुमित्रिया न इत्यपो जलमादाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं प्रति निषिंचेत् कटि
वस्त्रसूत्रं जंघे च रथेगकरो मृदा त्रिः लिप्त्वा प्रक्षाल्याचम्य नमस्योदकमालभेत देवगानि हृदे दंवि

ह्युरिति सूर्याभिमुखो मज्जेदापो अस्मानिति स्नातोदिताभ्य इत्युन्मज्ज्य निमज्ज्य आचम्य दर्भैः
पावयेदापो हि ष्ठेति तिसृभिरिदमापो हविष्मतीर्देवीरापः इति द्वाभ्यामापो देवाद्रुपदादिव
शन्नो देवीरपां रसमपो देवीः पुनन्तु मेति नवभिः चित्पतिर्मे ओंकारेणाव्याहृतिभिर्गाय
१८ त्र्यादावंते वा तज्जले च मर्षणं त्रिरावर्तयेत द्रुपदां वा आयं गौरिति वा ऋतं च प्राणायामं वा
सावित्रीमनुस्मृत्य तिष्ठेद्विष्णोर्वा स्मरणं अघेति तृतीयभागान्तर्यामीयतः स्नाने न कर्मा
धिकारः ॥ अतो नित्यमहरहः स्नानं कर्तव्यमित्यर्थः यदाह । विष्णुः ॥ स्नातोऽधिकारी भ
वति दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिदेशितः ॥ न त्वहरहः स्ना
नस्य नित्यत्वं बलादि कर्तव्यतानिर्देशे अत इति हेत्वभिधानं व्यर्थं ॥ मैवं ॥ प्रासंगि
कीकर्माधिकारसिद्धिरित्येवं परत्वात् ॥ न च यदि स्नानं प्रातःस्नानं अस्नातो हि पुमा
न्नार्हो जप्याग्निहवनादिषु ॥ प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानमुदाहृतमिति शंख
स्मरणादिति वाच्यं ॥ स्नानोत्तरं कात्यायनेन मध्याह्नकल्पस्याभिधानात् ॥ अत
एव कामधेन्वादौ चतुर्थभागकृत्ये लिखितं ॥ मृदादौ तु शाखान्तरोक्तविशेषः प्रयोग
देवाधिगन्तव्यः ॥ अत्र योगियाज्ञवल्क्योक्तत्रिधास्थापि तत्र ज्ञेन याज्यामध्यन्दिन
भिन्नानां गृह्यपरिशिष्टानामुक्तं तत्कात्यायनीयसौत्रमविरोधान्नयोज्यं ।

एवमन्यदप्यधिकमात्रकल्पेन कर्तव्यं॥ आचमनानि निपातेऽनुनासोऽत्क्रमविरोध इति दर्शितं शिष्टाको पैकुशोपगूढः कुशहस्तः॥ उपस्पृशेत् नैमित्तिकोपस्पर्शे हस्ता॥ नित्यं यज्ञोपवीती पुरुषार्थविधिप्रवृत्तिः यज्ञोपवीती वै यज्ञोपवीती तीति नित्यत्वाचारणपर्य्यमिति कालापनमान्यं॥ तदुक्तं परिसंख्यापत्तेः॥ तस्मात्कर्म्मसु यज्ञोपवीतं प्रकारणान्तरेण तेन दैवनाद्वि निष्पत्ति यज्ञोपवीतेन तदुपो स्नानमिति सिध्यति॥ एवमनियतके शवेशाः स्ववेषं तु कोशिखा वर्ज्जनमिति त्रिभेधा पुरुषोत्तमशिखायां गनलाभेन व्रशिखीति कर्मलिंगतालाभार्थो॥ द्वेष्य प्रतिनिधिं चेत् द्वेष्यं कुर्विस्थीकृत्यय स्यादिशो द्वेष्यास्ति इतितस्यां द्विपेदित्यर्थः॥ नमस्य नमस्कृत्य॥ आलम्बेत स्पृशेत्॥ न छादाविलुप्तकम्पस्य पर्याभिमुखवइत्यभिधानात् नद्यास्तावस्तु नस्थ स्नायात् प्रतिस्रोत अन्यत्तोद्विज इति न इति सिंहपुरां॥ विषयान्तरे॥ स्नात्वेति गावणात् नाभिमग्नं नानि मज्योन्मज्येति स्नापरमिति मज्जनत्रयः सिद्धिः॥ अभिषिंचेद् ते न शिरसि जलं क्षिपेत्॥ अतएवैनद्वसमारां मज्जनान्तेपि तु मन्त्रकरणाकाभिषेककर्म कुर्यादित्यर्थः॥ तथैव प्रयुतित्वात् नलेतन्मंत्रजानेवसमाराण मार्ज्जनान्ते मार्ज्जनए वैनतिकल्पना॥ तत्र चाभिषेको मार्ज्जनं प्रत्यूचमेव लिंगत्वात् चतसृभिस्तिसृभिरित्यादि लिंगे कृच प्राप्तपूर्वमेवनन्तमिल तद्विनियोगार्थेन विन्दवैरितिवद्वलंचित्वेपर्यनासितकपिंजलान्यायात्॥ मार्जयेत् मार्जनं कुर्यात्॥ मार्ज्जन

कुशबिंदुनां शिरसि निक्षेपः ॥ चित्पतिर्मा पुनात्वित्यस्याच्छिद्रेणेति वाक्यसहितस्यैव कृत्स्नस्यैव मंत्रस्य
ग्रहणं द्वित्वादिसंख्याया अश्रवणात् ॥ कल्पसूत्रे तु चित्पतिर्मेति पावयति प्रतिमंत्रमच्छि
द्रेणेति सर्वत्रेति दीक्षितपावने विशेषश्रवणात् मंत्रत्रयग्रहणं ॥ एतानपि प्रत्येकं मेन मंत्र
१९ पावात् ॥ व्याहृतिभिस्तिसृभिर्लोघनात् ॥ प्रणवो भूर्भुवः स्वरित्यादौ स्नानेणोंगायत्र्यादा 19
वेते आपो हि ष्ठेत्यादिमंत्रसाध्यमार्ज्जनाद्यंतये गायत्र्या मार्ज्जनमिति यद्यपि प्रतिभा
ति सन्निहितसंबंधेनैवोपपत्तेः तथाप्यादावोंकारव्याहृत्यनुष्ठानदर्शनात्तत्संबंधोपि
कालाय नानापतुन्नीयते । प्राणायामकर्त्तव्य इति शेषः ॥ सशिर इति क्रियाविशेषणं लांगूलेर
के आर्थेला द्वादौ चितिवा आवर्त्तयेदिति व्यवहितसंबंधः ॥ आवर्त्तयेद्वा प्राणायाममिति योगि
याज्ञवल्क्यदर्शनात् । विस्मृतौ वा स्मरणं कर्त्तव्यमिति शेषः ॥ गौतमः ॥ अंतर्जलेऽघ
मर्षणं त्रिरावर्त्य सर्वस्मादेनसो मुच्यते ॥ मनुर्याज्ञवल्क्यो योगियाज्ञवल्क्यः ॥ यथाश्वमेधः क्रतु
राट् सर्वपापापनोदनः ॥ तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापप्रणाशनं ॥ बृहस्पतिः ॥ द्रुपदादिव यो
मंत्रो वेदे वाजसनेयके ॥ अंतर्जले त्रिरावर्त्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ अंतर्जले त्र्यंबकादिके
स्मृतं ॥ अविज्ञियानुपः कुर्याद्याजनाध्यापनं जपं ॥ होममंत्रजलादीनि तस्य चाल्प राम
फलं भवेदिति योगियाज्ञवल्क्यदर्शनादिति ॥ ॥ अथ कातीयस्नानप्रयोगः ॥ १९
यथोक्तमृत्तिकामार्द्रगोमयं कुशान् तिलान् सुरभिपुष्पाण्यादाय शुमनाजन घारि

वरुणो जलस्य राजा वरुणः स्वर्यो यस्य स्वर्यं स्वपं पथां पंथानं ॐ उरुं हि विष्णीं चकार कृतवान् २ आदेश अन्वेतवै अनुगच्छतीत्यर्थः २

कंगत्वा तत्तीरे स्थित्वा शुष्कस्थापयेत् ॥ ततः पाणिपादं प्रक्षाल्य कुशहस्तो बद्धशिखी आचामेत् ॥
तत ॐ उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पंथामन्वेतवा उ ॥ अपदे पादा प्रतिधातवे करुतापव
क्ता हृदयाविधश्चित् ॥ नमो वरुणायाभिष्ठितो वरुणस्य पाशः इति तोयमामंत्र्य ॐ ये ते शतं व
रुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुंचंतु
मरुतः स्वर्काः इति त्रिः प्रदक्षिणं जलमावर्तयेत् ॥ ततः सुमित्रिया न आप ओषधयः संतु
इति जलांजलिमादाय ॐ दुर्मित्रियास्तस्मै संतु यो स्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः इति द्वेष्यं प्रति
निक्षिपेत् ॥ ततः कटिं वस्त्रसन्नद्धं जंघे चरणौ करौ प्रक्षाल्य कं मृल्लोपाभ्यां शिखिः प्रक्षाल्य एकं पादं
जले परं च स्थले निधाय आचामेत् ॥ तत उदकं नमस्कृत्य ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिधा निद
धे पदं ॥ समूढमस्य पां ॥ ॐ सुरे इति मृत्तिकयांगानि संस्पृश्य नाभिमात्रं जलं प्रविश्य आ
पो अस्मान्मातरः शुंधयंतु घृतेन नो घृतवः पुनंतु ॥ विश्वं हि रिप्रं प्रवहंति देवीरिति मं
त्रेण सूर्याभिमुखो निमज्जेत् ॥ ततः स्नात्वो उदिता अप शुचिरापूत एमि इति निर्गत्य मज्जा
नम्य ॐ मानस्तोके तनये मान आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः मा नो वीरा
न्रुद्र भामिनो वधीर्हविष्मंतः सदमित्त्वा हवामहे इति मंत्रेण गोमयेनांगानि विलेपयेत् ॥
तत ॐ इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय ॥ त्वामवस्युराचके ॐ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा

मि २

एणांवदमानस्तदाशास्तेयजमानोहविर्भिः ॥ अहेडमानोवरुणेहबोध्युरुशंसमान आ
युः प्रमोषीः ॥ ॐ त्वन्नो अग्नेवरुणस्यविद्वान्देवस्यहेडो अवयासिसीष्ठाः ॥ यजिष्ठोव
ह्नितमः शोशुचानोविश्वाद्वेषांसिहवोनएधि ॥ ॐ मापोमौष प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ॐ सत्वं
२० न्नो अग्नेवमोभवोती नेदिष्ठो अस्याउषसोव्युष्टौ ॥ अवयक्ष्वनोवरुणं रराणोवीहि
मृडीकं सुहवोनएधि ॥ ॐ मापोमौषधीर्हिंसीर्धाम्नोधाम्नोराजंस्ततोवरुणनोमुञ्च ॥
यदाहुरघ्न्या इतिवरुणेतिशपामहे ततोवरुणनोमुञ्च ॥ ॐ उदुत्तमंवरुणपाशमस्म
दवाधमंविमध्यमंश्रथाय ॥ अथावयमादित्यव्रतेतवानागसोअदितयेस्याम ॥
ॐ मुञ्चन्तुमाशपथ्यादथोवरुण्यादुत ॥ अथोयमस्यपड्बीशात्सर्वस्माद्देवकिल्बि
षात् ॥ ॐ अवभृथनिचुम्पुणनिचेरुरसिनिचुम्पुणः अवदेवैर्देवकृतमेनोयासि
षमवमर्त्यैर्मर्त्यकृतंपुरुराव्णोदेवरिषस्पाहि ॥ इत्यघमर्षणमंत्रैः हस्तेनप्रक्षेपकंशिर
सिजलंप्रक्षेपयेत ततोवद्धितिजलेप्रवाहयेत्मुखः स्थिरस्त्वराभिमुखोमौनीशराव
न्निमज्जेत् ॥ ततआचम्य ॐकारव्याहृतिगायत्रीभिरापोहिष्ठेत्यादितिसृभिरिद
मापः प्रवहतावद्यंचमलंचयत् ॥ यच्चाभिदुद्रोहानृतंयच्चशेपेअभीरुणं ॥ राम २०
आपोमातस्मादेनसःपवमानश्चमुञ्चतु ॥ ॐ हविष्मतीरिमा आपोहविष्मां ०१ आवि

वासतिइविष्मान्देवो ऽअध्वरोहविष्मा ऽअस्तुसूर्यः॥ ॐ ऽअदेवीरापो ऽअपान्नपाद्योवऊ
र्मिर्हविष्यऽइंद्रियावान्मदितमः। तंदेवेभ्योदेवत्रादत्तशुक्रपेभ्योयेषांभागस्थस्वाहा॥
ॐ कार्षिरसिसमुद्रस्यत्वाक्षित्याउन्नयामि॥ समापो ऽअद्भिरग्मतसमोषधीभिरोष
धीः॥ ॐ ऽआपोदेवामधुमतीरगृभ्णंनूर्जस्वतीराजस्वश्चितानाः॥ याभिर्मित्रावरुणा
वभ्यषिंचन्याभिरिंद्रमनयन्नत्यरातीः॥ ॐ द्रुपदादिवमुमुचानः स्विन्नः स्नातोमलादि
व॥ पूतंपवित्रेणेवाज्यमापः शुंधंतुमैनसः॥ शन्नोदेवीरभिष्टय ऽआपोभवंतुपीतये॥
शंयोरभिस्रवंतुनः॥ ॐ ऽअपांरसमुद्वयसंसूर्येसंतंसमाहितम्। ऽअपांरसस्य
योरसस्तंवोगृह्णाम्युत्तमं॥ ॐ ऽआपोदेवीरुपसृजमधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्यः तासा
मास्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलाः॥ पुनंतुमापितरः सोम्यासः पुनंतुमापितामहाः॥
पुनंतुप्रपितामहाः पवित्रेणशतायुषा॥ ॐ पुनंतुमापितामहाः पुनंतुप्रपितामहाः॥ पवित्रेण
शतायुषाविश्वमायुर्व्यश्नवै॥ ॐ ऽअग्नऽआयूंषिपवसऽआसुवोर्जमिषंचनः॥ ऽआरे
बाधस्वदुच्छुनां॥ ॐ पुनंतुमादेवजनाः पुनंतुमनसाधियः॥ पुनंतुविश्वभूतानिजातवेदः
पुनीहिमा॥ ॐ पवित्रेणपुनीहिमाशुक्रेणदेवदीद्यत्॥ ऽअग्नेक्रत्वाक्रतूँरनु॥ ॐ यत्तेपवि
त्रमर्चिष्यग्नेविततमंतरा॥ ब्रह्मतेनपुनातुमा॥ ॐ पवमानः सो ऽअद्यनः पवित्रेणवि

आ॰ द॰

वर्षति॥ यः पोता स पुनातु मां॥ उभाभ्यां देवसहितः पवित्रेण सवेन च। मां पुनीहि विश्वतः॥ ॐ वैश्व
देवी पुनती देव्यागाद्यस्यामिमा बह्व्यस्तन्वो वीतपृष्ठाः॥ तया मदन्तः सधमाद्येषु वयं स्याम पत
२९ योरयीणां॥ ॐ चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण
सूर्यस्य रश्मिभिः तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तच्छकेयं इति प्रत्येकं मंत्रैः
21 पुनरोंकारव्याहृतिगायत्रीभिः कुशत्रयेण मार्जनं कुर्यात्॥ ततः सर्वं वदिमं मे वरुणा इ
त्यादिमंत्रैः शिरसि जलं क्षिपेत्॥ ततस्तु पादिकं स्मृत्वा मग्नो ह्यघमर्षणं द्रुपदां वा आप
ओ हि ष्ठा स्त्वचं त्रिरावर्त्तयेत्॥ न्यप्यमाणमंत्रैस्त्रिरावर्त्तैः प्राणायाममेव वा कुर्यात्॥ ॐकारं
वा त्रिरावर्त्तयेत्॥ विष्णुं वा स्मरेत्॥ योगियाज्ञवल्क्यः॥ आचान्तः पुनराचामेन्मंत्रवत्स्ना
नभोजनं मंत्रमाह॥ द्रुपदां वा त्रिरावर्त्य तथा चैवाघमर्षणं॥ गायत्रीं वा त्रिरावर्त्य मग्न आ
हृतिभिस्तथा सोऽपोऽस्तु प्रणवेनापि आपः पीत्वा च पापहा॥ एतच्चाचमनं निमज्जनानंत
रं मार्जनात्प्राक्। आचम्य ह्याप्यन्वात्मानं त्रिराचम्य प्राणैरस्पृशेत्। अथोपतिष्ठेदादित्य
मित्युक्ते ह्यत्र पुनर्मार्जनाभिधानात्॥ यदि स्नानापनेयमप्राप्तं स्याच्चादोक्तविधेः
प्राक् मलस्नानं कर्तव्यं॥ यदाहत्य लीनेनावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः॥ आचम्य च राम
पुनः पश्चात्स्नानं विधिवदाचरेत् अथ पद्मपुराणे॥ नैर्मल्यं भावशुद्धिश्च विना २९
स्नानं न जायते॥ तस्मात्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते॥ अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा

जलेः स्नानं समाचरेत्॥ तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान्मूलमंत्रेण मंत्रवित्॥ ॐ नमो नारायणेति मूल
मंत्र उदाहृतः॥ दर्भपाणिस्तु विधिना आचांतः प्रयतः शुचिः॥ चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं स
मंततः॥ प्रकल्प्यावाहयेद्गंगामेभिर्मंत्रैर्विचक्षणः॥ ॐ विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णु
पूजिता॥ पाहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणांतिकात्॥ विष्णुपादार्घसंभूते गंगे त्रिप
थगामिनि॥ धर्मद्रवीति विख्याते पापं मे हर जाह्नवी॥ तिस्रः कोट्योर्द्धकोटी च तीर्थानां वायु
रब्रवीत्॥ दिवि भुव्यंतरिक्षे च तानि ते संति जाह्नवी॥ नंदिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनी
ति च॥ वृंदा पृथ्वी च सुभगा विश्वकाया शिवासिता॥ विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसा
दनी॥ क्षेमा च जाह्नवी चैव शांता शांतिप्रदायिनी॥ एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले
प्रकीर्त्तयेत्॥ भवेत्सान्निहिता तस्य गंगा त्रिपथगामिनी॥ सप्तवारानिजप्तेन करसंपुट
योजितं॥ मूर्ध्नि कुर्याज्जलं भूयः त्रिचतुःपंचसप्तवा॥ स्नानं कुर्यान्मृदा तद्वदामंत्र्य च वि
धानतः॥ अश्वक्रांते रथक्रांते विष्णुक्रांते वसुंधरे॥ मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुःकृतं
कृतं॥ उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना॥ नमस्ते सर्वलोकानां प्रभवारणि सुव्रते॥
=मादे स्नाने संध्यातर्पणादीनामिति शेषः॥ सप्तवारानिजप्तेत्यत्र वैदिकमूलमंत्रेण एक
वचननिर्देशात्॥ मूलमंत्रत्वनिर्देशस्य स्वार्थकत्वाच्च अनेनैवेभिर्मंत्रैरित्युपक्रमस्य कथि
तानां मूलमंत्राणां ग्राह्य इति क्रमः कार्यः। स्नानं कुर्यादिति आग्निम मंत्रेण मृदमानं अनतपागाग्रा

णपालस्यामज्जनं कुर्यादित्यर्थः ॥ अयं च स्नानविधिः सर्वशाखासाधारणः सर्ववर्णसाधारण
श्च संकोचे प्रमाणाभावात् ॥ पुराणश्रवणे सर्वाधिकारस्मरणाच्च ॥ अनधीतवेदं प्रति नायमेव स्नानवि
धिः प्रशस्तो वेदमंत्रशून्यत्वात् ॥ विष्णुः ॥ स्नात एव सोष्णीषे चाससी विभृयात् ॥ उष्णीषधार
२२ णं शिरोजलप्रच्यवार्थं ॥ आचमनात्प्राक् ॥ पाराशरः ॥ स्नानान्निरस्य वासोन्यज्जंघे प्रक्षा
लयेन्नरः ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ स्नात्वैवं वाससी धौते अक्लिष्टे परिधाय च ॥ प्रक्षाल्योरू मृ
दाद्भिश्च हस्तौ प्रक्षाल्य विधिवत् ॥ अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च ॥ कुतपो योग
पट्टं च द्विवासा येन वै भवेत् ॥ कुतपो नेपालकंबलः ॥ जाबालिः ॥ नार्द्रमेकं च वसनं परिद
ध्यात्कथंचन ॥ अवसदातननिषेधबलात्पुरुषैर्धृता ॥ नरसिंहपुराणे ॥ नरस्तु कृ
ष्णं वासो न नीलं न प्रशस्यते ॥ मलाक्तं च दशाहीनं वर्जयेदंबरं बुधः ॥ ततः प्रक्षालयेत्पादौ
मृत्तोयेन विचक्षणः ॥ उत्तरीयमप्युक्तं ॥ एतच्चरलविशेषणं तेनात्यंतरमपीत्यर्थः ॥ उत्तरीयमं
चलमिति केचित् ॥ अत्र हारीतः ॥ न वासो विधुनुयात् नोत्तरीयपर्यासं कुर्यात् ॥ विष्णुः ॥
स्नातः शिरो नावधुनेत् नांगेभ्यस्तोयमुद्धरेत् ॥ न तैलवद्भिः संस्पृशेत् नाप्रक्षालितं पूर्वधृतं
वासो विभृयात् न म्लेच्छान्त्यजपतितैः सह संभाषणं कुर्यात् ॥ तैलं च वशान्ते तैलवद्भिः । राम २२
मार्कंडेयपुराणे ॥ संप्रमृज्यान्न स्नातो गात्राण्यंबरपाणिना । अंबरं स्नानवस्त्रं ॥ स्नान

साद्येतिविष्णुपुराणपाठात्॥ एवं चनस्नानोगात्रमवमृज्यादिति हारीतेपि स्नानसाद्यावप
रिणानान्तविशेषणीयः॥ एवं च सामर्थ्यप्रति मार्जनमात्राभावे असमर्थप्रतिपाणिसाटीमार्जना
भावइतिहरीहरोक्तमनवद्यं॥ सांख्यायनगृह्ये॥ आप्लुत्याप्युदकोन्यद्वस्त्रमाच्छादयेत्॥
अप्युदकोनुद्धृतोदकः॥ एवोपि पाणिवस्त्राभ्यामुद्धरणे निषेधः॥ कुलविशेषनिपतोवा
गृह्योक्तत्यागः॥ अत्र शंखः॥ उदकस्याप्रदानाद्धि स्नानसाटीनपीडयेत्। अत्रविष्णुः॥
यान्याद्रियातनं विष्णुः खं नित्यस्नायीनपश्यति॥ नित्यस्नानेनस्यपन्तेयेपि पापकृतोनराः॥
योगियाज्ञवल्क्यः॥ अगम्यागमनात्स्तेयात् पापेभ्यश्चप्रतिग्रहात्॥ रहस्याचरितात्पा
पान्मुच्यतेस्नानमाचरन्॥ पापेभ्यपातितत्त्वदिन्यः॥ छंदोगपरिशिष्टे॥ संध्यालोपस्यचा
कर्त्ता स्नानशीलश्चयःसदा॥ तं दोषानोपसर्पन्ति गरुत्मन्तमिवोरगाः॥ अथसंध्योपा
सनं॥ छंदोगपरिशिष्टे॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि संध्योपासनकं विधिं॥ अनर्हः कर्मणां
विप्रः संध्याहीनोयतः स्मृतः॥ संध्येति वरुणमारुणप्राणायामादिकर्मनाम॥ उपासनमनु
ष्ठानमितियावत्॥ आचाराः सेवतीत्यादौ दर्शनात्॥ अतएव संध्याकृता संध्योपासिते
तितुल्यवत्प्रयोगः॥ अथवोपासितासंध्याविष्णुना शंकरेणवा॥ कस्तांनोपासयेद्देवीमिति
संध्यारूपायाः देवतायाः
द्विकामोद्विजोत्तमः॥ इतियोगियाज्ञवल्क्येन देवीत्वेन कीर्त्तनात्।

वक्ष्यमाणप्राणायामादिना उपासनमाराधनं संध्योपासनं॥ मनुः॥ कर्मणामित्यादिना संध्यो
त्तरकर्मणि कृतसंध्यस्याधिकार इत्युक्तं॥ अथ नाचिरंतनसंध्यात्यागिनः पतितस्य द्विजातिक
र्माधिकारः। नानुतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमां। स शूद्रवद्बहिः कार्यः सर्वस्माद्द्विजक
२२ र्मणः इति मनुदर्शनात्॥ विष्णुपुराणे॥ सर्वकालमुपस्थानं संध्ययोः पार्थिवेष्यते॥ अन्यत्र
23 सूतिकाशौचविभ्रमातुरभीतितः॥ विभ्रमश्चित्तविक्षेपः मेघादिना कालाज्ञानमित्यन्ये। यत्र च
त्रमध्यान्हे संध्यानोक्ता तथापि एतत् संध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितं॥ यस्य नास्त्या
दरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते इति छंदोगपरिशिष्टात्। संध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा स
देति योगियाज्ञवल्क्यात्॥ अस्मिन्नपि वाक्यद्वये तेन संध्यात्रये नित्योऽधिकारो दर्शितः॥ पाप
क्षयकामाधिकारोप्यत्र यदाह याज्ञवल्क्यः॥ दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानात्कृतं भवेत्॥ त्रि
कालसंध्याकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति। सततं संध्यानिष्णातस्य फलांतरमप्याह। यमः॥
संध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः। विधूतपापास्ते यांति ब्रह्मलोकं सनातनं। संध्याद्वये
प्रत्येकमपि पापक्षयमाह। मनुः॥ पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति। पश्चिमां तु समा कर्म
सीनो मलं हंति दिवाकृतं॥ नन्वेवं केवलमध्यान्हसंध्यायां किं प्रमाणं। मैवं उत्तरीयं धौते वाससी २२
परिधाय मद्दोरुकरौ प्रक्षाल्याचम्य त्रिराचम्यास्तन्निलादिकालापनेन मध्यान्हस्नानोत्तरं

नरसिंहपुराणादौ केवलाप्यानपि वस्तमारात्वात्॥ एवं संध्यात्रयेप्रत्येकमपि कर्त्तव्यतायादर्शितत्वात्॥
एकसंध्यालोपेऽपराऽपि न कर्त्तव्येति मिलतगोचरत्वादधिकारस्येति दुर्मतिः देशमाहतु॥
शंखलिखितौ॥ सव्रतीवहिः संध्यामुपासीत॥ सव्रती ब्रह्मचारी व्रतयुक्तो ध्ययनशीलचारात्
वहिर्ग्रामात्॥ नैनंग्रामेभिनिम्लोचेत्सूर्यो नाभ्युदयात्॥ क्वचिदिति मनुदर्शनात्। एनं ब्रह्मचारि
णमभिनिम्लोचेदिति अस्तं यायात्॥ गुणफलमाह॥ शातातपः॥ अनृतं मद्यगंधं च दिवा मैथु
नमेव च। पुनाति वृषलस्यान्नं वहिः संध्यामुपासिता। गृहेषु प्रकृति संध्या गोष्ठे शतगुणा
स्मृता॥ नदीषु शतसहस्रा अनंता शिवसन्निधौ। प्रकृतिरेकगुणा॥ व्यासः॥ वहिः संध्या
दशगुणा गोष्ठप्रस्रवणादिषु॥ शतं तीर्थे शतगुणा सहस्रा जाह्नवीजले॥ संध्याकालपरि
माणमाह॥ योगियाज्ञवल्क्यः॥ ह्रासवृद्धी सततं दिवसानां यथाक्रमं॥ संध्यामुहूर्त्तमाख्यात
ह्रासे वृद्धौ च सा स्मृता॥ सूर्यं तु प्रातःसंध्यासायंसंध्यान्यदंडद्वयमेव भवतीति। तथा संध्यो
संध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ॥ संध्याविति सवु विधानात्। नास्तंगतइति संधिस्तु परंतु
हृदीहृर्द्ध निषेधानुवादकं सतिसंभवेसादित्यमारभ्य पेवं परं वा॥ उपक्रमकालमाह॥
संवर्त्तः॥ प्रातःसंध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि। सादित्यां पश्चिमां संध्यामर्द्धास्तमि
तिभास्करां॥ आदित्यपदमस्तमयमध्यस्पर्शबिंबपरं॥ समाप्तिकालमाह। याज्ञवल्क्यः॥

आ॰दं॰

जपंस्तासीतसावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात्॥ संध्यांप्राक्प्रातरेवं हि तिष्ठेदादित्यदर्शनात्॥ प्रत्यक्पश्चिमा-
भिमुखः प्राक् सूर्याभिमुखैः आसीतेति सायं जपेन्नासीनत्वार्थं॥ तिष्ठेदिति प्रातर्जपऊर्ध्वत्वार्थं॥
मध्याह्ने संध्याजपेप्यूर्ध्वत्वमेव तिष्ठेदुदय नात्म वं मध्यमामपि शक्तितः इति छंदोगपरिशिष्टात्॥
स्नानोत्तरत्वेन मध्याह्नसंध्याप्रयोगे वोक्तं॥ मनुः॥ ऋषयो दीर्घसंध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन्॥
२४ प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च। दीर्घसंध्यत्वं प्रातरुदयावधि जपेत्॥ सायं च नक्षत्राव-
24 धि जपेत्॥ एवंगुणाफलमिति। वाक्यांतरेपि सूर्येन नक्षत्रपरेखावधित्वं फलार्थं॥ एकमूलत्वा-
नुरोधात्। अथवा सूर्यनक्षत्रयोः प्राक्कालोपि नित्यांगतया बोध्यते॥ नतु तत्कालस्य सावि-
त्रीजपेनाभिव्याप्तिरित्यत्रास्ति तात्पर्यं॥ उभयत्रापि कामनाविरहे विहितदशादिसंख्यादरः।
कामिनस्तु दीर्घसंध्यात्वरूपवशावगाज्जपेन कालप्राप्तावेव तात्पर्यं॥ अत्र च जपदीर्घत्वेन दीर्घ-
संध्याभिधानात् जपे न संध्याकाले समाप्तिरिति मंतव्यं॥ उभे संध्ये जपन् जप्यमुपासीत यथा-
विधिर्भीतादिनम्रवाक्येषु सावित्रीजपस्य संध्यांतर्गमः स्फुटः॥ एवमजपे प्रत्यवायश्रवणात् हानि
प्रायः फलमुक्तेति सावित्रीजपः पृथगपीति। अघमर्षणसूक्तस्यापो हि ष्ठेति। ऋतनस्य द्रुपदास्त्र राम
ऋष्यादिकमुक्त्वा योगियाज्ञवल्क्यः॥ एवं ज्ञात्वा तु मंत्राणां प्रयोगं वेद द्विजोत्तमः॥ संध्यामुपा २४
सपोद्वयधायावत्तान्निबोधत॥ अत्राहुः॥ सर्वेषामेव मंत्राणामादौ ऋष्यादिकं स्मर्तव्या

पश्चात्संध्याप्रयोगः ॥ तदप्युक्तं ॥ एवं संगमेनेन ऋष्यादिस्मरणेन सह सर्वेषां मंत्राणां नानन्तर्यं न्या-
यागतं बाधेत ॥ ओंकारस्य व्याहृतीनां गायत्र्याः शिरसश्च ऋष्यादिकं स्थानांतरे योगियाज्ञवल्क्ये
न कथितमिति कथं च न तत्सर्वभावः ॥ किं च ॥ अघमर्षणस्यापि ऋष्यादिकं प्रथममुक्तं
तदेव प्रथमं स्यात् ॥ तस्मात् ज्ञात्वेति प्रयोगाद्बहिर्ज्ञाने प्रयोगकालसौकर्यार्थं अथवा ज्ञात्वो-
पासयेदिति प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ तेन तत्र मंत्रस्य ऋष्यादिकं तत्तन्मंत्रप्रयोगात् प्राक् ज्ञा-
तव्यमिति सिध्यति ॥ प्रणवव्याहृतिसावित्रीशिरसां वमिलितानामेव प्राणायामे विनि-
योग इति ॥ तेषां मिलितानामेव ऋष्यादिकं स्मृत्वा प्राणायामः ॥ ओंकारस्यैतवर्ती
कथनं सावित्र्याश्चाग्निर्दुरवकथनं स्मृतिः विनियोगाभावात् ॥ आर्षं छंदश्च दैवतं
विनियोगस्तथैव च ॥ वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः इत्यादिना नानास्थानेषु च-
तुर्णामेवाभिधानात् ॥ अपत्र ऋष्यादिस्मरणे पाधिक एव क्रमो न्याय्यः ॥ स्थानांतरेष्व-
प्यनेनैव क्रमेण ऋष्यादिचतुष्ककथनं ॥ एवं च विनियोगजपकालेष्वनुस्मरेत् होमे
चांतर्डीले योगेस्त्वाध्याये याज्ञवल्क्येन तथेति ब्राह्मणांतरभावेन पंचविधत्वप्रकारांतरं ॥ अ
चिकफलार्थं वा ॥ इदं च ऋष्यादिस्मरणं यत्र मंत्रे प्रमाणितं ततः प्राक्प्रयोग एकैकत्वं ॥
संध्योपक्रमेऽभ्यासः ॥ स्मृत्वोंकारं च गायत्रीं निबध्नीयात् शिखां ततः ॥ पुनराचम्य हृदयं
नाभिं स्कंधौ च संस्पृशेत् ॥ यद्यस्मिन् काले मुक्तशिखः स्यात् तदानेन मंत्रेण शिखां बध्वाचमे

दित्यर्थः। ननु समंत्रकाचार्यं सर्वत्रापि शिखामोचनीयेति भ्रमः कार्यः॥ छंदोगपरिशिष्टे॥
सव्ये पाणौ कुशान्कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियां॥ सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः॥ सोपग्र
ह इति कुशान्तरकलितेति सर्वोक्तकुशत्रयसमीपे अग्निमकर्मोपयुक्ताः कुशा भवन्त्वा इत्युक्तं तत्र
२५ कुशस्याकांक्षितत्वादुपग्र एतदनुपग्रह इति व्युत्पत्तिसंभवात्। अनंतर्गर्भिणं साग्रं कौशं
25 द्विदलमेव च प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्॥ अनेनैव लक्षितं॥ द्रस्थाः प्रचुरशीपा
सुकुशादीर्घाः स्युर्बर्हिषः॥ दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः संध्यादिकर्मणि॥ अस्यायमर्थः॥ यतः
प्रचरणे दोक्रस्थादिविधिस्ततः संध्यादौ विशेषविध्यभावाद्दर्भमात्रमेवांगं॥ ननु पवित्र
लक्षणमेतत्सर्वं लक्षणाबाधात्॥ अत इत्यन्वपाद्वाक्येनेतापचोः॥ अत एव आचम
नात्प्रागेव पवित्रधारणं॥ आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः॥ नोच्छिष्टं तत्
भवेत्तत्र भुक्तशेषं तु वर्जयेत् इति लघुहारीतदर्शनात्॥ अग्निमजाप्योपयुक्तकुश
स्य धारणमपि दक्षिणकरे पवित्रधारणावसर एव कुर्वंति॥ अपविरुद्धं चैतत्॥
लघुहारीतः॥ दर्भहीनं तु या संध्या यच्च दानं विनोदकं॥ असंख्यातं च यज्जप्तं तत्सर्वं
निःफलं भवेत्॥ योगियाज्ञवल्क्यः॥ ऐशान्याभिमुखो भूत्वा स्तु चिः प्रयतमानसः॥ राम २५
अपवांतं पुनराचामेद्दत्तमित्यपि मंत्रम्। अंतरं तु ध्यात्वेव मन्नपानमलीकृतं॥
तथा शृव्वो संध्यां तु गायत्री सवि

त्रीमध्यमास्मृता ॥ यौवे पश्चिमासंध्यासा तु देवी सरस्वती ॥ रक्ता भवति गायत्री सावित्री शुक्लवर्णि
का ॥ कृष्णा सरस्वती ज्ञेया संध्यात्रयमुदाहृतं ॥ कामधेन्वादिस्थैं ता भवति गायत्री सावित्री रक्तवर्णि
केति पाठः ॥ एतत्संध्यारूपवाचनं ध्यानार्थं स्मृतिमात्रपरं वा ॥ गायत्रीकालत्रयेपि शुक्लवर्णैव ध्येये
ति वक्ष्यते ॥ यासंध्या सावित्री सा च गायत्री त्रिधाभूता व्यवस्थितेति अस्य ध्यानं स्मृतिः ॥ परमा
र्थिके प्यभेदे जपोपक्रमे शुक्लायाएव ध्यानं ॥ बृहस्पतिः ॥ बद्ध्वासनं नियम्याक्षं [illegible] दिक्
ततः ॥ संनिमीलितदृङ्मौनी प्राणायामान् समभ्यसेत् ॥ आसनं पद्ममर्धासनं वापि तथा स्वस्तिक
कमानसमिति वा ऊर्ध्वपुराणोक्तं ॥ स्वमात्मनं नियम्यास्त्रेति पाठ प्राणायामपदं मंत्रपरं ॥ अत्र
छंदोगपरिशिष्टे वक्ष्यते ॥ रक्षां तेवारिणात्मानं परिक्षिप्य समंततः ॥ रक्षाकार्येति शेषः ॥ अंत
शब्दस्याद्यवपि शक्तत्वात् शिष्टाचारानुरोधात् ॥ प्राणायामादावियं रक्षा कार्येत्यर्थः ॥ कात्याय
नेन तु प्राणायामानंतरमेव लिखितं ॥ शंखवसिष्ठांगिरोबृहस्पतिपैठीनसिकौथायनः ॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ व्याहृतीं च
छंदोगपरिशिष्टे ॥ भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ॥ महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री च
शिरस्तथा ॥ आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोमिति शिरः ॥ प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चा
रयेदंते च शिरसः ॥ एता एतां सहानेन तथैभिर्दशभिः सह ॥ त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उ
च्यते ॥ प्रतिप्रतीकं सप्तव्याहृतीनां गायत्र्याः शिरसश्चाद्यविमर्शः ॥ एवं शिरोंते प्रणवमादायदश
भवंति ॥ एता महाव्याहृतीः एतां गायत्रीं अनेन शिरसा एभिः प्रणवैः आयतप्राणः नियतवातः ॥

नियमश्च पूरके आदानमेव। कुंभके धारणमेव। रेचके त्याग एवेत्येवंरूपं॥ पूरकरेचककुंभकैः
प्राणायामस्त्रिलक्षणो ज्ञेयः त्रिलक्षणस्त्रिविधः॥ एतच्च योगियाज्ञवल्क्य एवं पौर्वापर्यपरामर्शो
२६ ध्यायते॥ एवं च प्रत्येकमेव प्राणायामत्वो लक्षप्रत्येकमेव। त्रिरावर्त्तीम प्रपाठः॥ एतावतैव प्राणायाम
26 प्रयासिद्धिरित आत एव ततोतः स्त्रुध्यति॥ त्रिभिरित्युपसंहारः॥ आदानरोधनोत्सर्गवायोः। त्रि
भिः समभ्यसेदिति व्यासेनोक्तो नवधाभ्यासः पश्चात्तरं त्रिविधं केचिदिच्छन्ति तथैव नवधा परे
इत्यनेनाप्यभिधानात्। तथाहि। नासिकाकृष्ट उच्छ्वासो ध्मातः पूरक उच्यते। कुंभको निश्च
लश्वासो रेच्यमानस्तु रेचकः॥ नीलोत्पलदलश्यामं नाभिदेशे प्रतिष्ठितं॥ चतुर्भुजं महात्मानं पूरके
नैव चिंतयेत्॥ कुंभकेन हृदिस्थाने ध्यायेच्च कमलासनं॥ ब्रह्माणं रक्तगौरांगं चतुर्वक्त्रं पितामहं॥ रेच
केनेश्वरं ध्यायेल्ललाटस्थं महेश्वरं॥ शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्मलं पापनाशनं॥ पूरकेनेलादेवत्व
तीयासम्प्रम्यर्थे॥ कालोपलत्वारात्वात् गौरस वोगपाठे गौरपदं रक्तपदं नानार्थत्वात्॥ तथा
व्यासः॥ रक्तं प्रजापतिं ध्यायेदिति मात्रानेदान्मत्तुमध्योत्तमत्वं योगि प्राणायामविषयं संध्याप्र
णायामकालस्यमंत्रपाठे नैवावृष्ठेदात्॥ पूरकरेचककुंभकमिलितैकः प्राणायामः॥ कुंभकमात्र
एव तु मंत्रपाठ इत्याद्यसत्त्वन्निराष्टुं देगान्हेतुसंध्येयः॥ योगियाज्ञवल्क्यः॥ प्राणस्यायमनं कृत्वा
आचामेत्प्रयतोपि सन्। अंतरं विघ्नतेयस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतं॥ हेतुनिर्देशस्य स्तास्मिन्नेव प्राणा
यामे आचमनप्राप्त्यर्थः॥ इत्यायुश्चानिवर्धेतु॥ प्रक्षालितपाणिपादो आचाम्य आग्निरश्च मामन्यु राम २६
श्चेति सायमपः पीत्वा सूर्यश्च मामन्युश्चेति प्रातरिति बौधायनवचनमाचमनमंत्रे गौणमुक्तं॥

एतच्च वाक्यं संध्यात्रयकालीनत्वोपत्तायागात् प्राक् आतंतस्मान्मंत्रसंबंधे आचारएव प्रमाणं ॥ अतएव
नमध्यान्हेपि मंत्र इति केचित् ॥ प्रातः सूर्यश्चमेत्युक्त्वा सायमग्निश्चमेति च ॥ आपः पुनंतु मध्यान्हे
कुर्यादाचमनं ततः इति राजा धर्मलिखितं मेत्रापराणि पत्रस्य परिशिष्टवचनप्रमाणमाहुः प्राणाया
मानंतरं मापोहिष्ठेत्यादिना मार्जनमाह ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य ऋचेनाब्दैवतेन
नतु ॥ विभागमाह व्यासः ॥ त्रिभिः पो द्रोहिष्ठेपेन्नवभिर्मार्जनोपस्यत्यापय ॥ प्रकारमाह छंदोगपरिशि
ष्टे ॥ शिरसो मार्ज्जनं कुर्यात्कुशैः सोदकबिंदुभिः ॥ यत्तु योगियाज्ञवल्क्येन सार्द्धं द्वयायामः प्रतिपा
सार्द्धयोर्द्ध प्रदिपेदिति तेत्र न्वेविभागद्वयकः सप्राचीनमार्जने ॥ एवं संमार्ज्जनं कालाना धसपष्टु
धार्यकरणांमिति ॥ अथान्यंतरस्तु आर्ये प्राणायामानसमुत्पसेदिति उपसंहारात् ॥ एतच्च संमा
र्ज्जनं स्नानासामर्थ्ये संध्यानुकूलत्वो बाधने वा ॥ ना यस्तु आर्ये कारणमिति श्रवणात् ॥ अघि
कफलार्थं वा ॥ अतएव बहुभिरनुष्ठानमनावश्यकत्वात् ॥ कल्पांतरं त्वेति परिभाष्य प्राणा
यामानंतरं मार्ज्जनमाह ॥ ॐकारं व्याहृतीः सप्त गायत्रीं शिरसा सह ॥ आपो हिष्ठा ऋचश्चैव सू
क्तेनैवाघमर्षणमिति ॥ अत्र ह्यापोहिष्ठानंतरमघमर्षणमुक्तं तथापि मध्ये द्रुपदावा
कृत्वा ॥ सर्वत्र मार्ज्जनकर्मणि आदिलिंगानामुदाहृतं ॥ अनंतरं द्रुपदास्वप्यादिकमुक्त्वा अपः
(सूर्यस्यचाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रसंगे जपइति ॥ मार्ज्जनप्राणासंयमयोः पठेक्रमो नाग्राह्यः ॥ प्राणा)
(यामादेः संध्यात्रयोगोपलक्षणार्थत्वात् ॥ एवं कात्यायनेनापि प्राणायामानंतरं उपस्थानाभिधा)

नेसं स्वेपात् ॥ गायत्रीजपे योगियाज्ञवल्क्यः ॥ प्रणवो व्याहृतयः स्वस्त्र अंगानि हृदयादयः त्रि
रावर्त्य ततः पश्चादार्षं छंदश्च दैवतं ॥ विनियोगस्तथा रूपं ध्यातव्यं क्रमशस्त्वव ॥ रूपमाह ॥ श्वेतवर्णा
२७ समुद्दिष्टा कौशेयवसनातथा ॥ श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलंकारैश्च भूषिता ॥ आदित्यमंडलस्था च
27 ब्रह्मलोकगताथवा ॥ अक्षसूत्रधरा देवी पद्मासनगता शुभा ॥ आवाह्य जपानेन तेजोसी
ति विधानतः ॥ तत्रावाह्य च जप्त्वा च नमस्कृत्य विसर्जयेत् ॥ गायत्रीमधिकृत्य शतपथश्रु
तिः ॥ तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुःपद्यपदसि न हि पद्यसे नमस्ते तुरीया
यदर्शताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समृद्धीति वान
हैवास्मै स कामः समृध्यति यस्मा एवमुपतिष्ठते ॥ उपस्थानं चैतज्जपात् प्राक् ॥ त धाहदेवायाय
नः ॥ उपतिष्ठेत् ततः एतां देवीं तुरीयेण पदेन ॥ ऋषयोप्युदाहरंति गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी
चतुःपद्यपदसि न हि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजस इत्येनां जपतीति
अस्यापि तावत् द्विनां तुरीयपदस्वरूपकथनं ॥ एवं च भक्त्यावापि परोरजस इत्यंतो मंत्रः ॥
अस्गे चार्षीनादृष्टः ॥ इदं च वैशायनवाक्यं राजाध्यक्षलिखितमपि बहुजनसंमतत्वाल्लिखितं राम २७
जपमाह ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥

श्रा॰ द॰

पुराण समाधायत्रिः पठेत् द्रुपदामृचं ततोयं मृष्टिर्विनिमस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते इति द्रुपदाप्रयोगमुक्त्वा

एवं ज्ञात्वा तु मंत्राणामित्यादिना संध्याभिधानात् ॥ एवं चोक्त एव द्रुपदाप्रयोगः संध्यायां स्मार्त्तैः प्रक

रांतरे प्रमाणाभावात् ॥ अघमर्षणप्रयोगस्तु छंदोगपरिशिष्टे दर्शितः ॥ करेण कृत्वा सलिलं घ्राण

२७ मासन्नमत्र च ॥ जपेदनायतासुर्वा त्रिः सकृद्वाघमर्षणमिति ॥ अनायतासुर्वेति विकल्पबलादप

27 तास्वरनायतासुर्वेति ॥ शंखः ॥ उपस्पृश्य ततः पश्चान्मंत्रेणानेन धर्मतः ॥ अंतश्चरसि भूतेषु

गुहायां विश्वतोमुखः ॥ त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोमृतं ॥ प्राणायामानंतरमाचमन

विधानात् ॥ आयतासुपक्षे शंखोक्तवचनमुपसंहर्त्तव्यमिति केचित् ॥ एतच्चाचमनं प्राग्ज्ञोनं

नेतरं ज्ञ(तमपि स्पष्टंतरोक्ताघमर्षणानंतरमनुष्ठेयं ॥ शंखेनाप्यनंतरं सूर्यांजलिदाना

भिधानादुपस्थानात्प्राक् ॥ छंदोगपरिशिष्टे ॥ उत्थायार्कं प्रतिप्रोहेत्त्रिकेण(णां)जलमंभसः

प्रतिप्रोहेत् क्षिपेत् त्रिकेण प्रणवो भूर्भुवःस्वश्च गायत्री च तृतीयका ॥ इत्यनेनैव प्राग्गुक्तेन

अंजलिमित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् अंजलित्रयदानमयुक्तं ॥ कात्यायनः ॥ पुष्पाण्यंजलि

नात्ति उर्द्ध्वं क्षिप्त्वोर्द्ध्वबाहुः सूर्यमुदीक्षेत ॥ उदुत्यं चित्रं तच्चक्षुरिति गायत्र्या च यथा

शक्ति ॥ अत्र मध्याह्ने संध्यांजलौ सजलपुष्पक्षेपणात् ॥ विष्णुपुराणादौ तोयमात्रस्य राम २७

णमुपलक्षणं ॥ प्रातः सायं विषयं वा ॥ तथा चैतेरीयश्रुतिः ॥ ब्रह्मवादिनः सूर्यमुखाः सं

ध्यायां गायत्र्याभिमंत्रिता आप ऊर्द्ध्वं विक्षिपंति ॥ ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि मंदेहा

रूरो द्वीपे प्रक्षिपंति ॥ यत्पुरुषद्विरांप्रकामति तेन पाप्मानमवधुन्वंति ॥ उद्यन्तमस्तं यान्तमादित्य
मभिध्यायन्कुर्वन्ब्राह्मणो विद्वान्सकलं भद्रमश्नुते इति नपात्रोर्द्ध्वबाहुविधानात् ॥ तदसंस
क्तपार्ष्णिर्वा एकपाद ऊर्ध्वपाद्वेति ॥ कुर्यात्कृतांजलिर्वापि ऊर्ध्वबाहुरथापि वा ॥ इति छंदोग
परिशिष्टीयमुपस्थाने कृतांजलित्वं सायंप्रातर्विषयमेव उदीच्यतेति सूर्याभिमुखेता
त्पर्ये ॥ ते नमे घादिष्ठि न्नपि संमुखमुपतिष्ठेत् ॥ उपस्थाय उपसंहारात गायत्र्या वा जपि
तयैवोपस्थाने मंत्रकरणकृद्विज्ञानमुपस्थाने तद्य जपे पि संभवति ॥ अनर्थपर एवो
ङ्कारो जपपदन्निति प्रापिके ॥ अन्यत्रार्थपरत्वे प्रमाणाभावात् ॥ अत एव यथाशक्ती
ति नानाजपसंख्यासंभवात् प्रयुक्तं चैतत् ॥ एककालापने न जपानभिधानात् स्तष्यं
तरसंवादाश्चेति ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ॥ सूर्यस्य चा
प्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जप इति ॥ मार्ज्जन प्राणसंयमयोः पाठक्रमो न ग्राह्यः ॥
प्राणायामादेस्ते ध्यान्यायोगोपलक्षणार्थत्वात् ॥ एककालायने नापि प्राणायामानंतरं
उपस्थानाभिधानं संकोचात् ॥ गायत्रीजपे प्रयोगे याज्ञवल्क्यः ॥ प्रणवोऽत्र तु नः स्यज्ञ
अंगानि हृदयादयः ॥ त्रिरावर्त्येत ततः पश्चादार्षं छंदश्च दैवतं ॥ विनियोगस्तथा रूपं ध्यात
व्यं क्रमशस्तावे ॥ रूपमाह ॥ श्वेतवर्णा समुद्दिष्टा कौशेयवसना तथा ॥ श्वेतैर्विलेपनैः

आ॰ ९

पुष्परलंकारैश्चभूषिता ॥ आदित्यमंडलस्था च ब्रह्मलोकगताथवा ॥ अक्षसूत्रधरा देवी पद्मा
सनगता शुभा ॥ आवाहयेदनेन विधानेन तेजोसीति विधानतः ॥ तत्रावाह्य च जप्त्वा च नमस्कृत्य
२८ विसर्जयेत् ॥ गायत्रीमधिकृत्य शतपथश्रुतिः ॥ तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी
७४ त्रिपदी चतुःपद्यपदसि न हि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे सावदो मा
प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समृद्धीति वा न हैवास्मै स कामः समृध्यते यस्मा
एवमुपतिष्ठते ॥ उपस्थानं चैतज्जपात्प्राक् ॥ तथा बौधायनः ॥ उपतिष्ठेत एतां देवीं
तुरीयेण पदेन ॥ अथाप्युदाहरंति गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुःपद्यपदसि न हि
पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे इत्येनां जपतीति ॥ अथापीत्यादिना तु
रीयपदस्वरूपकथनं ॥ एवं च कृतावपि परोरजसे इत्यृचो मन्त्रः ॥ अयं गोचार्यवेदः ॥ इदं च बौ
धायनवाक्यं राजाद्यालिखितमपि बहुजनसंमतत्वाल्लिखितं ॥ जप्यमाह ॥ योगियाज्ञ
वल्क्यः ॥ ॐकारः पूर्वमुच्चार्यो भूर्भुवः स्वस्ततः परं ॥ गायत्री प्रणवश्चांते जप्ये चैवमुदाहृ
तं ॥ एवं गायत्र्यादौ द्वितीयोंकारो आरंभांतिमो क्रमत्यागः स्मृत्युक्तः ॥ मंत्रवाद्यावप्यंते तु ओं
कारांतत्वं नातः ॥ यमः ॥ सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावरां ॥ गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्व २८
कल्मषनाशिनीं ॥ अत्र बौधायनः ॥ शतकृत्वोपरिमितकृत्वो वा दशावरं ॥ अपरिमित
कृत्वः दशोपरि शतादर्वाग् नियतसंख्याभिलाषी ॥ गोभिलः ॥ कदाचिदपि नो विद्वान्

गायत्रीमुदके जपेत् ॥ गायत्र्यग्निमुखी प्रोक्ता तस्मादुत्थाय तां जपेत् ॥ बृहस्पतिः ॥ माज्ञेनेज ल
मध्ये तु प्राणायामो यतस्ततः ॥ उपस्थानं ततः पश्चात्सावित्रीजप उच्यते ॥ माज्ञेन मन्त्रस्नानांग
त्वेनमपेक्षितं यतस्तातः जले स्थले वा ॥ एवं च प्राणायामस्य संध्यांगत्वात्तस्य जले स्थले विधा
नादुपस्थानपर्यंतासंध्या जलेप्यस्य मते गायत्रीजपस्तु स्थलएवोक्तः ॥ कात्यायनेनो
त्तीर्य प्राणायामादि मुक्तं ॥ नरसिंहपुराणेपि ॥ स्नानोत्तरतर्पणाग्रामुक्तं ॥ दर्भेषु दर्भ
पाणिः सन् प्राङ्मुखः सुसमाहितः ॥ प्राणायामस्तु कुर्वीत यथाशास्त्रमतंद्रितः ॥ जपेद
ष्टशतं सम्यक् सावित्रीजपविद्द्विजः ॥ अथ पुष्पांजलिं क्षिप्त्वा भानवे चोर्ध्वबाहुकः ॥ उदुत्यं
च जपेन्मंत्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य नमस्कृत्य ततः प्रभुरिति ॥ अत्र द
र्भेष्विति श्रवणात्स्थल एव संध्याकरणमुक्तं ॥ जपानंतरमुपस्थानं प्रकारांतरमेतत् बौधा
यनेतिदर्शनात् ॥ हारीतः ॥ प्राणायामैर्हतिः सावित्रीचेति सावित्रीजपन् पापेभ्यो मुच्यते
शतं जप्त्वा मानसात् पूतो भवति सहस्रं जप्त्वा वाक्कृतात् पूतो भवति ॥ यमः ॥ न तथा वेदजप्ये
न पापं निर्दहति द्विजः ॥ यथा सावित्रीजप्येन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ अथ जपविधिः ॥
तत्र शंखः ॥ कुशबृष्यामासीनः कुशोत्तरीयं वा पवित्रपाणिः उदङ्मुखः सूर्याभिमुखो
वा अक्षमालामादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यात् ॥ देवतां ध्यायन्निति देवताध्यानस्य

ध.पा.८

२९ सुवर्णमणिमुक्ताफलस्फटिकपद्माक्षेन्द्राक्षपुत्रजीवकानामन्यतमामक्षमालां कुर्यात्
कुशग्रन्थिकृतां वा हस्तोपयामे गणयेत् ॥ देवतां ध्यायन्निति देवताध्यानस्य जपाङ्गत
29 याविधानात् ॥ यत्र न देवताविधिस्तत्रापि मन्त्रप्रकाश्या देवता ध्येया ॥ हस्तोपयामः
अङ्गुलीनमनं ॥ देशमाह याज्ञवल्क्यः ॥ गृहे त्वेकगुणं जप्यं नद्यां तु त्रिगुणं स्मृतं ॥ गवां गो
ष्ठे शतगुणं मन्त्यागारे शताधिकं ॥ सिद्धिक्षेत्रेषु तीर्थेषु देवतायाश्च सन्निधौ ॥ सहस्रं
शतकोटीनामनन्तं शिवसन्निधौ ॥ तथा तिष्ठञ्छीतमारोर्कं जपं कुर्यात्समाहितः ॥
अन्यत्र प्राङ्मुखः कुर्याद्ब्रह्मपाराणक्रमाराणात् ॥ प्राक्कूलेषु कुशेष्वेव आसीन आसने
शुभे ॥ नात्युच्छ्रितो नातिनीचे दर्भपाणिः सुसंयतः ॥ स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षपुत्रजीव
समुद्भवैः ॥ अक्षमालादिकं तत्राप्युत्तमाद्युत्तरोत्तरा ॥ प्राक्कूलेषु प्रागग्रेषु दीर्घका
लीनफलार्थी जपेत्तमा हा ॥ शाकयावकभैक्ष्याणि पयोमूलफलानि च ॥ दधिस उ३ =
र्पिस्तथा ह्यापः प्रशस्तं ह्युत्तरोत्तरं ॥ गरवो ह्युपवासश्च नैतेन क्रमयाचितं ॥ विशे
षं गारशाल्मकहविष्यान्नानि यानि तु ॥ एतान्यनुव्रतान्याहुः शस्तानि जपकर्मणि राम २९
पुनर्नैसोपादानप्रशस्तार्थः ॥ अत्र शाकादीनां विकल्पाद्गुणविशेषेण जपारम्भे एका
दश्युपवासोऽपि न कर्तव्य इति हरिहरः ॥ एतान्यनुव्रतानीत्युपसंहारादिति रव्याहृतो

तात्पर्यं एषांतु विकल्पः समुच्चयो वेति नास्याजप्यमाह ॥ मनुः ॥ वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकाल
मतंद्रितः ॥ तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोन्य उच्यते वेदमेवेत्यावश्यकाग्निहोत्राद्यर्थं फलाधिक्या
र्थं वा परमो धर्मश्च तपसंज्ञाराल् अन्यतानपौराणकादिमंत्रजपे निषेधः ॥ याज्ञवल्क्यः यज्ञा
नां तपसां च वस्तु भानां चैव कर्मणां वेदएव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः विष्णुः स्नातश्च पवि
त्राणि यथाशक्ति जपेत् विशेषः सावित्रीं पुरुषसूक्तं चैव नैताभ्यामधिकमस्ति ॥ शंखः ॥ ना
घमर्षणात्परमं तर्जी नेन मात्रतिम्यः परं होमेन सावित्र्याः परं जप्ये ॥ मनुयमशंखवसिष्ठ
हारीतयोगियाज्ञवल्क्याः ॥ जप्येनैव तु संसिद्ध्येत्ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ अंगिराः ॥ प्रणवा
द्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ॥ वाङ्मयं प्रणवः सर्वं तस्मात्प्रणवं ततः ॥ नरसिं
हपुराणे ॥ त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदं निबोधत ॥ वाचिकश्च उपांशुश्च मानसस्त्र
त्रिधा स्मृतः ॥ त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः ॥ यदुच्चनीचस्वरितैः स्प
ष्टशब्दवदक्षरैः ॥ मंत्रमुच्चारयेद्वाचं जपयज्ञः स वाचिकः ॥ शनैरुच्चारयेन्मंत्रमीष
दोष्ठौ प्रचालयेत् किंचिच्छब्दं स्वयं विद्यात् उपांशुः स जपः स्मृतः ॥ धिया यदक्षरश्रेण्या
वर्णाद्वर्णं पदात्पदं ॥ शब्दार्थचिंतनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥ एवं च त्रिविधस्या
पि जपस्य विधानात् नोच्चैर्जपं बुधः कुर्यात् सावित्र्यास्तु विशेषत इति शंखोक्तम न्य

श्री ८

कालान्निश्चायं ॥ ध्यायेत मनसा मंत्रान् जिह्वौष्ठौ न विचालयेत् ॥ न कंपयेच्छिरो ग्रीवां दंतान्नैव
३० प्रकाशयेदिति योगियाज्ञवल्क्यस्योक्तं मानसजपविषयं याज्ञवल्क्यः ॥ न चंक्रमन्न
30 हसन्न पार्श्वमवलोकयन् नापाश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृतशिरास्तथा ॥ न पदा पादमाक्रम्य
न चैव हि तथा करौ ॥ न वा समाहितमना न च संश्रावयन् जपेत् ॥ न क्लिन्नवासाः स्थल
गो जपादीनाचरेद्बुधः ॥ व्रतादृते नार्द्रवासा नैकवासाः समाचरेत् ॥ न जीर्णेन न भिन्नेन
न तु परिक्लिष्टेन वा जपेत् ॥ यत्तदा तस्य कृतानि सिद्धविद्याधरागणाः ॥ हरंति त्रसमं पस्मा
तस्मादुक्तं समाचरेत् ॥ जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ॥ एतेष्वेवावसक्तं तु यद्यागच्छे
द्द्विजोत्तमः ॥ अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमं च कीर्तयेत् ॥ स्त्रीशूद्रौ नासीत यावत् चंडालपति
तादिकान् ॥ दृष्ट्वा तान्वाप्युपस्पृश्य भाष्य स्नात्वा पुनर्जपेत् ॥ न चैव हि तथा करौ पादौ वा
क्रम्येति विशेषः ॥ एतेष्वेवावसक्तं जपादिषूक्तं तथा यदि वाग्यमलोपः स्यात् जपादिषु कथंच
न ॥ व्याहरेद्वैष्णवं मंत्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययं ॥ बोधायन ॥ कषायवासाः कुरुते जपहोमप्र राम
तिग्रहान् ॥ न तद्देवगमं भवति हव्यकव्ययोर्हविः ॥ व्यासः ॥ आर्द्रवासास्तु यः कुर्याज्जपं ३०
होमं प्रतिग्रहं ॥ सर्वं तद्राक्षसं विद्याद्बहिर्जानु च यत्कृतं ॥ वसिष्ठः ॥ जपहोमोपवासेषु
धौतवस्त्रधरो भवेत् ॥ अलंकृतः शुचिर्मौनी श्राद्धार्थी विजितेंद्रियः ॥ लघुहारीतः ॥

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ॥ अशून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः ॥ चितौ दर्भाः
पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिंडेषु षट् कुशान्परिवर्जयेत् ॥ पिंडार्थं ये स्तृ
ता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणं । मूत्रोच्छिष्टे धृता ये च तेषां त्यागो विधीयते ॥ नवीन पथे च ये द
र्भा ब्रह्मसूत्रेषु ये धृताः पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥ अन्यत्र ल
परिशिष्टे ॥ अमेध्याक्लिन्ना ये दर्भास्तेषां त्यागो विधीयते ॥ तथा दर्भाः कृष्णाजिनं मंत्रा ब्राह्मणा
हविरग्नयः ॥ अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥ यातयाम चिरंतनत्वेन कार्या
क्षमं ॥ मरीचिः ॥ मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ॥ अयातयामास्ते दर्भा विनि
योज्याः पुनः पुनः ॥ एवं च विष्णौ तु प्रेक्ष कुशा नोत्पाटनीया इति प्रसिद्धिरसमीचीनैव
छंदोगपरिशिष्टे ॥ यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरंगं न चोच्यते दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां
पारगः करः ॥ यत्र दिङ्नियमो नास्ति जपहोमादिकर्मणि ॥ तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐंद्री सौम्या
पराजिता ॥ आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः ॥ तदासीनेन कर्तव्यं न प्रह्वेण न ति
ष्ठता ॥ सौम्याद्यंतरा अपराजिता ऐशानी ॥ यज्ञोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन तु ॥ वि
शिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतं ॥ सदेति ग्रावणात्कर्मकाले अकर्मकाले वा ॥ यज्ञनि
वीतप्राचीनावीतयोर्नैव धीस्तत्र सर्वत्रोपवीतं एवं च यज्ञदेवकार्ये द्विजो नोपवीतीति त्वं कृते

श्रा॰द॰

तत्रापि दैवमुपलक्षणं ॥ पितृमनुष्यकार्यातिरिक्तं सर्वं दैवमिति गोभिलः ॥ दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य
शिरो नाधाय सव्येंऽशे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलंब्य भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति सव्यं बाहु
मुद्धृत्य शिरो नाधाय दक्षिणांऽशे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलंब्य भवत्येवं प्राचीनावीती
॥ मनुः ॥ निवीती कंठसज्जने ॥ वायुपुराणे ॥ त्रिःपाणः कुरुतो मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ॥ भव
ति चिवृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः ॥ बोधायनः कर्मस्वेतेनाभेरधः स्पर्शो नैव वर्जयेत्
॥ छंदोगपरिशिष्टे ॥ पितृमेधानुद्रवणे आत्मालंभने अपवेक्षणे ॥ अधोवायुसमुत्सर्गे
प्रहासेऽनृतभाषणे ॥ मार्जारमूषिकास्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसंभवे ॥ निमित्तेष्वेषु सर्वेषु
कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् ॥ अनुद्रवणे उच्चारणे ॥ आत्मालंभने हृदयस्पर्शे ॥ अवेक्षणे हृ
दयस्यैव ॥ मार्जारस्पर्शोऽत्र मार्जारकृत एव स्वयंकृते स्नानस्योक्तत्वात् ॥ योगियाज्ञव
ल्क्यः ॥ सोऽप्यत्रागुरान्मंत्रांस्तपावैवाभिचारकान् ॥ व्याहृत्यालभ्य चात्मानं मपः स्पृ
श्यान्यदाचरेत् ॥ सर्ववाक्येष्वपि प्रमेधानुद्रवणे आत्मालंभने चाचमनदर्शनात् ॥ अपः
स्पृष्ट्वेत्यादि आचमनपरमेव ॥ याज्ञिकसंप्रदाये जलस्पर्शनमात्रं ॥ येषां सर्वं जाप्यपस्पृशे
दिति पाठस्तेषां जलस्पर्श एवाविवादः ॥ परिधानाद्बहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् राम २९
॥ धर्मे कर्मणि सा विद्वद्भिर्वर्ज्जनीया प्रयत्नतः ॥ तथा ॥ नाविरक्तस्य चित्तीडां कर्मणा ॥

मनसा गिरा ॥ आचारन्नभिषेकं तु कर्मारण्यानि नाचरेत् ॥ विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया
च यत् तद्भवेत्त्वसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः ॥ तथा ॥ प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेता
ध्वरेषु यत् स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णमिति श्रुतिः ॥ अध्वरेष्विति वैदिकं कर्मस्मार्तमपरं
अथ संध्याप्रयोगः ॥ ॥ वामे वक्त्रे न कुशान्दक्षिणे पाणौ सपवित्रं कुशत्रयं च धृत्वा तत्र गायत्र्या
शिखां बद्ध्वा ऐशान्यामभिमुख आचम्य स्पृष्ट्वा तमिमं अपुनराचामेत् ॥ ततो वारिणात्मानं वेष्ट
यित्वा सप्रणवगायत्र्या रक्षां कुर्यात् ॥ तत ओंकारस्य ब्रह्मऋषिर्गायत्री छंदोऽग्निर्देवता शुक्लो
वर्णः सर्वकर्मारंभे विनियोगः ॥ सप्तव्याहृतीनां प्रजापतिरृषिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहती
पंक्तित्रिष्टुब्जगत्यश्छंदांस्यग्निवाय्वादित्यबृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवा देवता अनादिष्टप्रा
यश्चित्ते प्राणायामे च विनियोगः ॥ गायत्र्या विश्वामित्रऋषिर्गायत्री छंदः सविता देवता
अग्निर्मुखमुपनयने प्राणायामे च विनियोगः ॥ शिरसः प्रजापतिरृषिस्त्रिपदा गायत्री छंदो
ब्रह्माग्निवायुः सूर्यो देवताः प्राणायामे विनियोगः ॥ इति ऋष्यादिकं स्मृत्वा बद्धासनः सम्मी
लितनयनो मौनी प्राणायामत्रयं कुर्यात् ॥ तत्र वायोरादानकाले पूरकनामा प्राणायामः
तत्र श्यामं चतुर्भुजं विष्णुं नाभौ ध्यायेत् ॥ धारणाकाले कुंभकस्तत्र कमलासनं रक्तवर्णं चतुर्व
क्त्रं ब्रह्माणं हृदि ध्यायेत् ॥ त्यागकाले रेचकस्तत्र श्वेतं ललाटदेशे त्रिनेत्रं शिवं ध्यायेत्
त्रिष्वप्येतेषु प्रत्येकं त्रिर्मंत्राभ्यासः प्रत्येकमोंकारादिसप्तव्याहृतयः ॥ ओंकारादिसावित्री

ॐकार इत्यस्य नयस्य शिरसश्चेति मंत्रः। तस्य स्वरूपं ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः
ॐ सत्यं ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॐ आपो ज्योती
रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरों। ततः सूर्यश्चमेति ब्रह्मा ऋषिः सूर्यो देवता प्रकृति छंदः
२२ 32 अपामुपस्पर्शने विनियोगः। ॐ सूर्यश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः। पापेभ्यो रक्षं
तां यद्रात्र्या पापमकर्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना रात्रिस्तदवलुंपतु यत्किंचिद्दु
रितं मयि इदमहं मापो अमृतयोनौ सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा। इति प्रातराचामेत्। आपः
पुनंत्विति विष्णुऋषिरनुष्टुप् छंदः आपो देवता अपामुपस्पर्शने विनियोगः। ॐ आपः पुनं
तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु मां पुनंतु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म पूता पुनातु मां। यदुच्छिष्टमभोज्यं च यद्वा
दुश्चरितं मम। तत्सर्वं पुनंतु मामापो असतां च प्रतिग्रहं स्वाहा। इति मध्याह्ने आचामेत्
अग्निश्चमेति रुद्र ऋषिरग्निर्देवता प्रकृति छंदोऽपामुपस्पर्शने विनियोगः। अग्निश्च मामन्यु
श्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षंतां यदह्ना पापमकर्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्या
मुदरेण शिश्ना अहस्तदवलुंपतु यत्किंचिद्दुरितं मयि इदमहं मापो अमृतयोनौ सत्ये ज्योतिषि जु
होमि स्वाहा। इत्यनेन सायमाचामेत्। ततः आपो हिष्ठेति सिंधुद्वीप ऋषिर्गायत्री छंदः
आपो देवता मार्जने विनियोगः। ॐ आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन। महे रणाय चक्ष
से। यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः। उशतीरिव मातरः। तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जि
न्वथ। आपो जनयथा च नः। ततः ॐकारेण जलमादाय वारत्रयं उपरि पठित्वा तज्जलं शिरसि

क्षिपेत् द्रुपदादिवेति कोकिलो राजपुत्र ऋषिरनुष्टुप् छंदः आपो देवता सौत्रामण्यवभृथे विनियोगः
ओं द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुंधंतु मैनसः
ततः करसंपुटे जलं नासापुटे योजयित्वा आयतासुरनायतासुर्वा त्रिः सकृद्वा अघमर्षणं जपेत् अघ
मर्षणस्य सूक्तस्याघमर्षण ऋषिरनुष्टुप् छंदो भाववृत्तं दैवतं अश्वमेधावभृथे विनियोगः
ओं ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः समुद्रादर्णवाद
धि संवत्सरो अजायत अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी सूर्याचंद्रमसौ धाता यथा
पूर्वमकल्पयत् दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो स्वः ततओं अंतश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्व
तो मुखः त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृतं इत्यनेन आचामेत् तउस्याय ओं भूर्भुवः
स्वरिति गायत्र्या च पुष्पमिश्रांजलिं सूर्याभिमुखं क्षिपेत् ततो भूम्यलग्नगुल्फतलभा
गो वा भूमिलग्नार्द्धचरणो वा भूमिलग्नैकचरणो वा प्रातः सायं च कृतांजलिर्मध्याह्ने ऊ
र्द्ध्वबाहुः सूर्यमुपतिष्ठेत् एभिर्मंत्रैः उद्वयमित्यस्य हिरण्यस्तूप ऋषिर्गायत्री छंदः सूर्यो दे
वता सूर्योपस्थाने विनियोगः ओं उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यंत उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यम
गन्म ज्योतिरुत्तमं उदुत्यमिति प्रस्कण्व ऋषिर्गायत्री छंदः सूर्यो देवता सूर्योपस्थाने विनि
योगः उदुत्यं जातवेदसं देवं वहंति केतवः दृशे विश्वाय सूर्यं चित्रमित्यस्य कौत्स ऋषि

मा० द०

त्रिष्टुप् छंदः सूर्यो देवताऽग्निष्टोमोपस्थाने विनियोगः ॥ ओं चित्रं देवानामुदगादनीकं
चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षꣳ सूर्य आत्मा जगतस्तस्थु
२२ षश्च ॥ तच्चक्षुरित्यस्य पुरउष्णिक् छंदो दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः सूर्यो देवता सूर्यो
पस्थाने विनियोगः ॥ ओं तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत ॥ पश्येम शरदः शतं
जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः
शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥ ओं हृदयाय नमः ॥ ओं भूः शिरसे स्वाहा ॥ ओं भुवः शिखायै
वषट् ॥ ओं स्वः कवचाय हुं ॥ ओं भूर्भुवः नेत्राभ्यां वौषट् ॥ ओं भूर्भुवः स्वः अस्त्राय फ
ट् ॥ इत्यंगानि त्रिरावर्त्य सर्वांगं मस्तकादिकं स्पृष्ट्वा सर्वं न्यस्य गायत्रीं ध्यात्वा तेजोसीति देवा
ऋषयः शुक्रं देवतं गायत्री छंदो गायत्र्यावाहने विनियोगः ॥ ओं तेजोसि शुक्रमस्य
मृतमसि धामनामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि ॥ इत्यावाह्य ॥ ओं गाय
त्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुःपद्यपदसि नहि पद्यसे ॥ नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदा राम २२
य परोरजसे सावदोमित्युपस्थाय प्रातः प्राङ्मुखो मध्यान्हे सूर्याभिमुखस्तथा सायं पश्चि
माभिमुख उपविश्य उक्त जपविधिना गायत्रीं जपेत् ॥ जप्यस्वरूपं ॥ ओं भूर्भुवः स्वः तत्सवि
तुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ओं ततः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कारोपस्थ

विसर्जयेत् ॥ अथ ब्रह्मयज्ञः ॥ तत्र कात्यायनः ॥ विभाडित्यनुवाकस्य पुरुषसूक्तस्य शिवसंकल्पस्य मण्डलब्रा-
ह्मणस्येति सूपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेद्दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायं च यथाश-
क्त्यादावारभ्य वेदं ॥ विभाडित्यादिना आदित्योपस्थानं कार्यं ॥ मध्याह्ने वोदये चैव विना
डादित्रयाज्जपेदिति छंदोगपरिशिष्टदर्शनात् स्वाध्यायं कुर्यादिति शेषः ॥ यथाशक्त्य-
त्यादिना स्वाध्यायबलात्तगं वेदं पठेदिति शेषः ॥ तत्रापस्तम्ब ॥ यथाध्यायमुत्सृजन्वाचा
मनसा चानध्याये ॥ यथाध्यायमुत्सृजेत् ॥ यद्यधीतं तत्रामुजन्वाचा मनसा चेदुभाय
त्त्रय धीतेति शेषः ॥ एवं वाचानध्याये मनसाध्ययनविधानान्नैत्यिकेनास्त्यनध्यायो ब्र-
ह्मयज्ञं इति स्मृतमिति मन्त्रके मानसं विजपमेव छंदोगपरिशिष्टे ॥ यद्यशक्तिर्जपः
श्रौतो ब्रह्मयज्ञसंज्ञ्यते ॥ स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ॥ वैश्वदेवावसा-
ने वा नान्यत्रेति निमित्तकात् ॥ कृते निमित्तकान्ते ॥ जलस्थतर्पणादिनिमित्तं विना ॥
याज्ञवल्क्यः ॥ वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ॥ जपयज्ञार्थसिद्ध्यर्थं विद्यां
चाध्यात्मिकीं जपेत् ॥ अत्र पंचदशस्यास्य मन्त्रवेदाध्यायिना आदावारभ्य वेदपाठेन
स्वाध्यायः करणीयः ॥ एकदेशाध्यायिना पुरुषसूक्तादिपवित्रपाठेन ॥ सावित्रीमात्रा-
ध्यायिना प्रणवादिपाठेनेति ॥ ॥ अथ तर्पणं ॥ ॥ तत्र शातातपः ॥ तर्पणं तु शुचिः
कुर्यात्प्रत्यहं स्नातको द्विजः ॥ देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमं ॥ ब्रह्मादिमितिवचना

न्नित्याधिकारः ॥ तदुक्तं छंदोगपरिशिष्टे ॥ तस्मात्स्वैरेव कर्त्तव्यमकुर्वन्नेह तेन सा युज्यते ब्राह्म
णः कुर्वन्विश्वमेतद्धि भर्त्ति हि ॥ विष्णुपुराणे ॥ शुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षिपितृतर्प्पणं ते
२४ षामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥ तेषां देवर्षिपितृणां ऋषितीर्थमंगुल्यग्रमार्षं यमिति बौ
३५ धायनोक्तं ॥ विष्णुः ॥ स्नातश्चार्द्रवासा देवर्षिपितृतर्प्पणमंभस्थ एव कुर्यात् ॥ परिवर्त्तितवा
साश्चेत्तीर्थमुत्तीर्य ॥ अंभस्थ इति छंदोगपरिशिष्टे ॥ कात्यायनादिरुक्तीर्थेष्वनंतरं विधा
नात् स्थलस्थो जपेत्तेवा ॥ यदाह योगियाज्ञवल्क्यः ॥ यत्रास्तु विस्थलं वास्यादुदके दे
वताः पितॄंस्तर्प्य ॥ तर्प्पयेद्यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ फलार्थमपि जले तर्प्पणमाह
कार्ष्णाजिनिः ॥ आपो देवगणाः सर्वे आपः पितृगणाः स्मृताः ॥ तस्माज्जलेजलं देयं
पितॄणां दत्तमक्षयं ॥ तथा ॥ देवतानां पितॄणां च जले दद्याज्जलांजलिं ॥ असंस्कृतप्रमी
तानां स्थले दद्याज्जलांजलिं ॥ एवं च जलतर्प्पणपक्षेऽत्र संस्कृतप्रमीतानां स्थले ए
व जलदानं ॥ अत्र च जलतर्प्पणपक्षे उपस्थानपर्यंता संध्या जले ततस्तर्प्पणानंतरं
उत्तीर्य गायत्रीजपो ब्रह्मयज्ञश्च ॥ तर्प्पणानंतरमपि ब्रह्मयज्ञस्य नृसिंहपुराणे दो द
र्शनात् ॥ गायत्रीजपात्पूर्वं वैश्वदेवावसाने नासौ स्नात् ॥ हारीतः ॥ देवाश्च पितरश्चैव श्रा २४
कांक्षंति सरितं प्रति ॥ अदत्ते तु निराशास्ते प्रतियांति यथागतं ॥ अप्रदत्ते उदके शीतोरोषः
पितृगणास्तु यमः ॥ अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्याज्जलांजलिं ॥ नदीषु बहुतोयासु

शीतस्य विशेषतः ॥ शंखलिखितौ ॥ वापीतडागोपानेषु सम्नपं चाद्दन्वा पिंडानुद्धृत्य देवपितृतर्पणं चेत्
अथैवं वचनादौ यथासंख्यं सप्तपिंडानुद्धारः ॥ आसामवर्ण्यादिना स्नानाभावेपि तर्पणांगत्वात् स्ना
नपक्षेपि स्नातस्य सर्वं कर्त्तव्यम् ॥ स्नानांगतर्पणेनैव प्रसंगात् स्वतंत्रतर्पणाधिकारसिद्धिः
अतो न पृथक्पिंडोद्धारः एकप्रयोगत्वात् ॥ तथा च योगियाज्ञवल्क्यः उपस्थानादि पश्चात्सां मंत्र
वान्कीर्तितो विधिः ॥ निवेदनांतं तत्स्नानमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ उपस्थानं उदु त्यं हीत्यादिमंत्रैः
तासामपां निवेदनं देवगातुविद इति मंत्रेण वक्ष्यमाणं एवं च मध्याह्नसंध्यायाः स्वतंत्राया अपि स्ना
नप्रयोगांतर्भावः ॥ अत एव स्नानसंध्याकर्मणोनंतरं तर्पणानुष्ठानं ॥ योगियाज्ञवल्क्यः
च आपो वा ह्यमर्षणमंत्रैः शीर्षे कुशान्धृत्वा न ॥ प्रागग्रेषु सुरान्सम्यक् ग दक्षिणाग्रेषु वै पितॄन्
पूर्ववत्तर्पयेदिति संबंधः ॥ तेन पितृतर्पणे उंकारस्थ तामिति वक्ष्यते ॥ मंत्रैरुदीरतामवर इ
त्यादिभिः ॥ कल्पतरुकारः पूर्ववन्मंत्रैर्याज्ञवल्क्यः पूर्वसंहितायाः आवाहनमंत्रैरावाह्येति
संबंधमाह तदयुक्तं योगिशास्त्रं चमत्प्रोक्तमिति संहितांतरेभिधानात् ॥ योगियाज्ञवल्क्यः स्मृ
ते वक्ष्यवीपतः ॥ स्नानमदेवैतैर्मंत्रैर्यत्नेणो कंतुरान छेति गं पंत्तरमाह ॥ तत्रापि पूर्वी ध्याये
भिधानात् किं विश्वेदेवासइत्युच्य ॥ उसंतस्त्वेत्य च द्वयस्मे नावाहनमाह ॥ विनियोगा
न्मंत्रैरितिवकुलेंदुलमं ॥ विश्वेदेवासइत्यादिमंत्रस्य ब्रह्मादिप्रकाशनसामर्थ्यमपि ना

स्मा० द०

स्त्री तु चैकैव त्वारब्धा ॥ तथा च कार्ष्णाजिनिः ॥ राव्वाहनमंत्रमाह ॥ नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिंतयेदूर्ध्व
मानसः ॥ आगच्छंतु मे पितर इमं गृह्णंतु अपोंजलिं ॥ एवं च देवावाहनमपि देवा ॥ आगच्छात दीयतेतो
यं नोपतिष्ठति कस्य चित् ॥ आगच्छंत्विति कर्तव्यं पित्र्यावाहन एवान्य मंत्र दर्शनात् ॥ आवाह्ये
३१ ति तत्परमेतत् ॥ यमः ॥ नमो पदापो दीयंते दाता चैव जले स्थितः ॥ दत्ता न दीयते तोयं नोप
35 तिष्ठति कस्य चित् ॥ एतेन जलेस्थो जल एव तर्पणजलं प्रदद्यादिपेत् ॥ हलायुधः ॥ स्थलस्थो न स्थ
ल इत्युक्तं व्यामिश्राह शंखः ॥ नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ॥ नोपतिष्ठति तत्तोयं
यन्न भूमौ प्रदीयते ॥ बौधायनस्मृतौ ॥ स्थलस्थेनापि तर्पणजलं जल एव प्रक्षेप्तव्यं ॥ वासः
परिधानानंतरमप्सु तर्पणविधानात् ॥ हरिहरस्तु ॥ जलसमीपस्थेन तर्पणजलं जल एव
प्रक्षेप्तव्यं यदा चोद्धृतजलेन तर्पणं तदेव स्थले तर्पणजलप्रक्षेपः ॥ तद्विषयमेव प्रागुक्तं
शुष्कानि साह ॥ तदयुक्तं ॥ उदके नोदकं कुर्यादिति त्वष्टावकदावचनः ॥ उत्तीर्य च शुचौ देशे कु
र्यादुदकतर्पणमिति ॥ शंखेन जलस्थतर्पणं निवार्य शुचौ देशे तर्पणमिति विधायनोद
के षिवति पुनरुदकनिषेधस्तीरस्थस्यापि जलप्रक्षेपे फलाशतितन्मते स्थलस्थेन स्थल ए राम
व प्रक्षेप्तव्यमिति बौधायनमते स्थलस्थेन जले जलप्रक्षेप इति विकल्प एवेति ॥ सुमंतुः ॥ ३५
आकाशे प्रक्षिपेद्वारि जलस्थो दक्षिणामुखः ॥ आकाशो जलोपर्येव ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥

यद्युद्धृते प्रसिंचेद्वै तिलान् संमिश्रयेज्जले॥ अतो मध्यात्तु सव्येन तिलाग्राह्या विचक्षणैः॥ अस्यार्थः॥ यद्युद्ध-
तोदकमादाय तर्पणं करोति तदा जले तिलप्रक्षेपः स्यात्॥ यदा तु जलाशयस्थ एव जलमादाय तदा वाम-
हस्तेन तिलग्रहणं॥ मरीचिः॥ तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितं॥ तदभावान्निषिंचेत मंत्रै-
र्दर्भैस्तांबा पुनः॥ अत्र सर्वाभावे उत्तरोत्तरविधिरिति क्रमो वाक्यांतरविरोधात् सव्यः॥ किंतु तिला-
दीनां समुदितानामप्यभावे एकदेशोपादानप्रदर्शनमिदं॥ एवं च विनापि सुवर्णेन विना ताम्रं तु तिले-
स्साध्य॥ विना दर्भैश्च मंत्रैश्चापि तृप्तीनोपपत्तिः स्यात् इति शंखवचनं रूप्यादीनां सर्वेषामभावे न त्वेक-
देशाभावेपि॥ सौवर्णेन तु पात्रेण राजतोदुंबरेण च॥ खड्गपात्रेण वा शंकुनापि उदकं पितृतीर्थ-
स्पृशात् दद्यात् इति शेषः॥ स्कं सति संभवे॥ शंकुः कीलकः सत्तु सुवर्णादिनिर्मितः प्रकृतत्वात् मध्यो
द्व्यंगुलत्रयः शंकुरिति केचित्॥ नीखी न जलं जलीन्द्याद्युद्धे रुध्यंतरं ततः॥ गोशृंगमात्रमु-
द्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्॥ अस्यार्थः॥ त्रिवाबद्धांजलित्रय उच्चरोत्तरवृद्धः कर्तव्यो गोशृंग-
मात्रमिति तत्तीयांजल्युद्धेशत्वनिर्देशः॥ जलमध्ये इति पक्षे जलत्राक्षानुवादः॥ योगियाज्ञव-
ल्क्यः॥ दक्षिणेपि तत्तीर्थेन जलं सिंचेद्यथाविधि॥ दक्षिणेनेव गृह्णीयात् पितृतीर्थसमीपतः॥
दक्षिणोत्कर इति शेषः॥ मरीचिः॥ मुक्त्वा हस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न दर्शयेत्॥ मुद्रातं कुर्यात् सर्वो-
गेन पितृतीर्थं च रोधः॥ शौखलिखितौ॥ नैककाविते पितृन् तर्पयेत्॥ उशना॥ नवेष्टितशिरा

नक्रुसकषायवासादेवपितृकार्यंकुर्यात्॥ योगियाज्ञवल्क्यः॥ सवर्णेभ्योजलंदेयंनासवर्णेःकदा
चिन॥ मित्रत्वादिप्रसक्तजलदाननिषेधोयं प्रकरणादितिनेतद्बलाद्भ्यांतर्येणनिषे
धोपपत्तिस्तत्रप्रमाणमस्ति॥ पारस्करः॥ ब्राह्मणेन न कर्त्तव्यं शूद्रस्योर्द्ध्वदैहिकं शूद्रेणवाब्रा
ह्मणस्यविनापारसवात्क्वचित्॥ उर्द्ध्वदैहिकमितिसामान्यपरिग्रहात्ज्ञानादि परिग्रहो
ति॥ पारसवः ब्राह्मणात्शूद्रायामुत्पन्नः॥ तेन स्वपितुः कर्त्तव्यमित्यर्थः॥ कात्यायनः॥
तर्प्ययेद्ब्रह्माणंप्रथमंविष्णुरुद्रंप्रजापतिं॥ देवाश्छंदांसिदेवान्ऋषीन्पुराणाचार्यान्गंधर्वानि
तराचार्यान्संवत्सरंदेवीरप्सरसोदेवानुगान्नागान्सागरान्पर्वतान्सरितोमानुष्या
न्यक्षान्रक्षांसिपिशाचान्सुपर्णान्भूतान्पशून्वनस्पतीन्॥ओषधीर्भूतग्रामंचतुर्विधं
तृप्यतामितिओंकारपूर्वं॥ ततोनिवीतीमनुष्यान्सनकंचसनंदनंचतृतीयंचसनातनं॥ कपि
लंचासुरिंचैववोढुंपंचशिखंतथा॥ ततोपसव्यंतिलमिश्रं कव्यवालंनलंसोमंयमंअर्यम
णमग्निष्वात्तान्सोमपान्बर्हिषदोयमांश्चैकेयमायधर्मराजायमृत्यवेचांतकायच
वैवस्वतायकालायसर्वभूतक्षयायच॥ उदुंबरायदध्नायनीलायपरमेष्ठिने॥ वृकोदरा
यचित्रायचित्रगुप्तायवैपुनः॥ एकैकस्यतिलैर्मिश्रान्त्रींस्त्रीन्दद्याज्जलांजलीन्॥ या
वज्जीवकृतंपापंतत्क्षणादेवनश्यति॥ जीवत्पितृकोपितान्मात्रेतरउदीरतामंगिरसःआप

तनुः उर्ज्जंवित्त्यो येचेह मधुना ताइति। ऋचं जपन् प्रसिंचेत्। तृप्यध्वमिति त्रिर्न्नमो वइत्युक्ता।
मातामहाचार्यगुरुशिष्यसख्यज्ञातबांधवाः तर्पितादेहादुधिरेपिबेति पाठक्रमादेवक्र
वेल ब्रह्मप्रभृत्वमिति क्रमाभिधानात् प्रत्येकं ब्रह्मादीनां तर्पणं। एवं तृप्यतामित्योंकार
पूर्वमिति च प्रत्येकमभिसंबध्यते। तदुक्तं योगियाज्ञवल्क्येन। अन्वारब्धेन सव्येन पाणि
नादक्षिणेन तु। तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्नातु प्रणवादिना। अन्वारंभेन पश्चाल्लग्नेन
एवं च देवतर्पणं। ओं ब्रह्मा तृप्यतामित्यादिरूपं। बहुवचनांतस्तु देवतादिसंबंधेन
वार्थाद्बहुवचनं। गणानामपि नित्यमार्षविशेषणं। सावयव इति संवत्सरविशेषणं।
साकांक्षत्वात्। चतुर्विधमिति भूतग्रामविशेषणं। ततो निवीत्यभिधानात् पूर्वमुत्सर्गा
त्सिद्धमुपवीतित्वमेव। उक्तं च योगियाज्ञवल्क्येन। ब्रह्मादीनुपवीती तु देवतीर्थेन तर्प
येत्। निवीती कायतीर्थेन मनुष्यान् सनकादिकान्। मनुष्यतर्पणमाह। ओं सन
कस्तृप्यतामित्याकारमेव। तृप्यतामिति काव्यस्यापि तदुहारत्वात्। ततोपसव्यमिति
पितृधर्माणामुपलक्षणमेतत्। तेनात ऊर्द्ध्वं दक्षिणामुखत्वमपि। कव्यवालानलोदि
व्यपितृतर्पणोनु स्वधा नम इति योज्यं। नमस्कारस्वधान्वितानिति। योगियाज्ञ
वल्क्यवचनात्। पितृतर्पणेपि स्वधा नम इति हरिहरस्य मते। कव्यवाडनल इत्यकादेव

तेतिकल्पतरुकारः ॥ तत्तुकव्यवाडादय इति गोभिलाभिधानादयुक्तं ॥ अतएव कामधेन्वादौ क-
व्यवाडनलमिति पाठः ॥ यमांश्चैक इति मन्त्रान्तरेणाभिधानान्नावश्यकत्वं ॥ अतएवैकै-
कस्येत्यादिनापाणत्तपरूपकल्पाभिधानं ॥ नमइति सर्वत्रचतुर्थ्यन्तसंबंधः ॥ एतान्यपमान-
तेनजमतर्प्यपर्यन्तं जीवत्पितृकेनापि कर्तव्यं ॥ अन्यांश्चेतरः प्रमीतपितृकः ॥ अन्यानश्च
पित्रादीनपितर्पयेदल्पधीः ॥ जीवत्पितृकस्यापितामहादितर्पणं स्पितृपातित्यपद्दो
येभ्यो नापि पिता दद्यात्तेभ्यो नापि प्रदापयेदिति याज्ञवल्क्यवचनात् ॥ अत्र पित्रादित-
र्पणेऽञ्जलित्रयं यमतर्पणावक्तत्वात् ॥ एवं दिव्यपितृतर्पणेप्यंजलित्रयं तद्वल्लौकि-
त्वात् ॥ एकैकस्येति तत्रापि संबंधात् ॥ ब्रह्मादितर्पणे तो मनुष्यतर्पणे सानुवचोऽन्यमारागा-
मावादेकएवांजलिः ॥ केचित्तु द्विमुपुराणकल्पे त्रिरपः श्रीणानार्थोपदेवानामपवर्जये-
दिति दर्शनादेवतर्पणेप्यंजलित्रयमित्याहुः ॥ तदयुक्तं ॥ पितॄन्पितामहान्प्रपिता-
महान् त्रीनिति श्रुतिपुरुषमभ्यसेदिति छंदोगपरिशिष्टे पुरुषमात्रे अभ्यावृत्तिदर्शना-
त् ॥ एवं च स्त्रीतर्पणेपत्न्येकैकएवांजलिः स्त्रीस्त्रीऽञ्जलांजलीनिति यमोक्तं परपुरु-
षमात्रगोचरमितिबोद्धव्यं ॥ एवं च उदीरतामवरइत्यादिमंत्रानवकस्य पित्रादित्रिकां-
जलिनवकेसंबंधः ॥ अपन्मंत्रान् यथाक्रमममितियोगयाज्ञवल्क्यवचनात् ॥

प्रत्येकमंजलीनांदेयत्वात् । मंत्राणामपिप्रत्येकंप्रकाशनसामर्थ्यात् । सर्वत्रचसर्वान्वयेऽपि
वृत्तिविकल्पोवास्यात् । एवंचैकैकमंत्रपाठानंतरमेकैकांजलिदानंमंत्रादिकर्मादिसन्नि
पातनियमात् । अतएवंजपन्तीतिवर्त्तमानसामीप्यात् नतुमंत्रपाठकालेजलसेकः । गौणाधु
आरणाभावप्रसंगात् । नचमंत्रात्रशक्त्रवाक्यमितिवाच्यंतृप्यंतु । त्वागार्येत्वाद्यदात् । वाक्यमोणात
र्पणमादौउदीरितामित्यादिमंत्रैस्तत्सेकमात्रे । पाठकालएवसेकोऽगमंत्रवदृष्टार्थमिति न
न्नकर्मांतरकल्पनायते । मंत्रेश्वहेलमुदकमितिविरोधाञ्च । तृप्यध्वमितित्रिरितिपित्रा
दित्रयंमिलनवृष्टिरपतृप्यध्वमितिसनेनवारत्रयमुदकंदेयमितिसर्थः । नतुपाठमात्रमेतत् ऽप
दृष्टार्थत्वापत्तेः । प्रसिंचेदित्यन्वयश्च । मातामहादित्रिकेतुनमोवइत्युक्त्वाभिधानादेक
वारमेवमंत्रप्रयुक्तार्घ्यंतर्पणं । प्रसिंचेदितिगणगन्धजलसेकमात्रंतर्पणं । नपितृतुष्टिरूपमा
त्रमितिमन्तोहेयः । नामगोत्रस्वधाकारैस्तर्प्याःस्युरनुपूर्वशः इतियोगियाज्ञवल्क्यात्मागस्थे
नावकाशात् । एवंचदेवतर्पणेऽपित्यागएवनुत्पतयानिर्देशात् । कात्यायनानुक्तमपिदेवतर्प
णमनुष्यतर्पणेऽपिमध्येस्वशाखांतरोक्तंमरीच्यादितर्पणमपिकुर्वीति । युक्तंचैतत् । देवर्षिपितृ
तर्पणानित्यत्वस्यप्रागुक्तत्वात् । अतएवयोगियाज्ञवल्क्योक्तत्वात् स्मृतिमहार्णि
वलिखितंमरीच्यादितर्पणंपद्मपुराणहरिहरोक्तकाममधेनौतुयोगियाज्ञवल्क्यवचनमेव

स्मा०५०

लिखितं तथा षट्पुरुषतर्प्पणानंतरं तेषां स्त्रियः तर्प्याः ॥ जीवत्पितृकस्त्वीन्मातृतः प्रभृत्य

पितृतर्प्पणमिति जैमिनिवचनात् ॥ बौधायने न पितृतर्प्पणानंतरं मातृतर्प्पणं ततो मा

तामह्यादितर्प्पणं ततो मातामहस्यादितर्प्पणमुक्तं ॥ शंखः स्नातः कृतजपो तर्ज्जानुरुद

३८ ङ्मुखश्चादित्येन तीर्थेन देवानुदकेन तर्प्पयेत् ॥ अथ कृतापसव्यो दक्षिणामुखो तर्ज्जानुः

38 पित्र्येण तीर्थेन पितृभ्यो यथाश्राद्धं यथा मंत्रोत्तरीमुदकं दद्यात् पितृपितामहप्रपितामहमा

तृपितामहीप्रपितामहीभ्यश्च आसप्तमात्पुरुषात् पितृपक्षे यावतां नाम जानीयात् ॥ पितृप

त्नीनामुदकतर्प्पणं कृत्वा गुरूणां कुर्यात् गुरूणां कृत्वा मातृपक्षाणां कुर्यात् ॥ मातृपक्षाणां

कृत्वा संबंधिबांधवानां कुर्यात् तेषां कृत्वा सुहृदां कुर्यात् ॥ अंतर्जानुः जानुमध्यकृतक

रः उदङ्मुखश्चेति चकारात् प्राङ्मुखतापि देवतर्प्पणे ॥ मनुशातातपयाज्ञवल्क्याः

॥ यदेव तर्प्पयत्यद्भिः पितॄन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ॥ तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलं

पप्तघुरारो ॥ ब्रह्माणं तर्प्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं ॥ देवा यक्षास्तथा नागा गंधर्वाप्स

रसोऽसुराः क्रूराः सर्प्पाः सुपर्णाश्च तरवो जंभकाः खगाः ॥ विद्याधरा जलाधारास्तथैवाका ह्रि

शगामिनः ॥ निराधाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये ॥ तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ३८

कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ॥ मनुष्यांस्तर्प्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रान् ऋषींस्तथा

सनकश्च सनंदनश्च तृतीयश्च सनातनः कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पंचशिखस्तथा सर्वे
ते तृप्तिमायांतु मद्दत्तेनांबुना सदा मरीचिमत्र्यंगिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं प्रचेतसं वशिष्ठं
च भृगुं नारदमेव च देवान् ब्रह्मऋषीन् सर्वान् तर्पयेदक्षतोदकैः अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं
जानु च भूतले अग्निष्वात्तास्तथा सौम्या हविष्मंतस्तथोष्मपाः सुकालिनो बर्हिषदस्त
थाज्यपाः पुनः तर्पयेच्च पितृन् भक्त्या सतिलोदकचंदनैः दर्भपाणिस्तु विधिनास्वा
न्वेतांस्तर्पयेत्ततः पित्रादीन्नामगोत्रेण तथा मातामहानपि संतर्प्य विधिना भक्त्या इमं
श्लोकमुदीरयेत् येऽबांधवा बांधवा ये येऽन्यजन्मनि बांधवाः ते तृप्तिमखिलां यांतु पुत्रा
स्मत्तोंऽबुवांछति अत्राहरिहरः देवादीनां देवास्तथैवता मित्यादिवाक्येन तर्पणं तेषां
नाममात्रं यन्नामेति तच्छ्राद्धमात्रे तदमुकं स्तुतवाक्यं विष्णुपवाक्यांतरकल्पनाया
ध्यानकल्प्य नायाश्चायुक्तत्वात् तस्माद्यत्र ब्रह्मादित्यास्मिन्मदीनां क्रमेण श्रुतं तत्रैव प
रं योगि याज्ञवल्क्यवाक्याद्युक्तवाक्यपरिग्रहः निवीती च भवत्तत इति गावरा दृषित
त्वतो निवीतीत्यत्र मोहेयः निवीतस्य मनुष्यधर्मतया तत्र तत्राभिधानात् केचित्तु
पनिवीती ऋषीन् स्तर्पयामीति गोपायन दर्शनात् मरीच्यादितर्पणे निवीति त्वमेवाहुः
अपसव्यतो तोदकैरित्यत्रा तत्पदेजव परं यवाद्भिस्तर्पयेद्देवानिति परिशिष्टदर्शनात्
अत्र ब्रह्मादितर्पणे ॐकारादित्वं तामित्यंतेन नामाद्या देवादीनां देवापत्यादिना
दीपतो सलिलं मयेत्यंते न उपवीती ततो निवीती सनकादीन् सनकश्चेत्यादिना सदेत्यंते

त्रा०द०

न ॥ ततउपवीतीमरीच्यादीनदश ऋषीन् ॐ अग्निष्वात्ताः पितरस्तृप्यंतामिदं तिलोदकं तेभ्यः स्वधा
नम इति सव्येन ॥ ॐ अमुकगोत्रः पिताऽमुकशर्मा तृप्यतामिदं जलं तिलं तस्मै स्वधा इत्यादिवाक्यैः
३९ अष्टपुरुषान् अमुकगोत्रा माताऽमुकदेवी तृप्यतामिदं जलं सतिलं तस्यै स्वधेत्यादिवा
39 क्यैः तेषां स्त्रियः स्तर्पयेत् पित्र्याये वो घवाइत्यादिश्लोकेनावसानांजलिं दद्यादिति प्रयोगः ॥
अथ कात्यायनतर्पणप्रयोगः ॐ ब्रह्मा तृप्यतां ॐ विष्णुस्तृप्यतां ॐ रुद्रस्तृप्यतां ॐ प्रजापतिस्तृ
प्यतां ॐ देवास्तृप्यंतां ॥ ॐ छंदांसि तृप्यंतां ॥ ॐ वेदास्तृप्यंतां ॥ ॐ ऋषयस्तृप्यंतां ॥ ॐ पुराणाचा
र्यास्तृप्यंतां ॥ ॐ गंधर्वास्तृप्यंतां ॥ ॐ इतराचार्यास्तृप्यंतां ॥ ॐ संवत्सरः सावयवस्तृप्यतां ॥ ॐ देव्यस्तृ
प्यंतां ॥ ॐ अप्सरसस्तृप्यंतां ॥ ॐ देवानुगास्तृप्यंतां ॥ ॐ नागास्तृप्यंतां ॥ ॐ सागरास्तृप्यंतां ॥ ॐ प
र्वतास्तृप्यंतां ॥ ॐ सरितस्तृप्यंतां ॥ ॐ मनुष्यास्तृप्यंतां ॥ ॐ यक्षास्तृप्यंतां ॥ ॐ पिशाचास्तृप्यं
तां ॥ ॐ सुपर्णास्तृप्यंतां ॥ ॐ भूतानि स्तृप्यंतां ॥ ॐ पशवस्तृप्यंतां ॥ ॐ वनस्पतयः स्तृप्यंतां ॥ ॐ ओ
षधयः स्तृप्यंतां ॥ ॐ भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतां ॥ उपवीती प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा देवती
र्थेनाथवोदकेनउदकेनैवावतर्पयेत् ततः ॐ मरीचिस्तृप्यतां ॥ ॐ अत्रिस्तृप्यतां ॥
ॐ अंगिरास्तृप्यतां ॐ पुलहस्तृप्यतां ॥ ॐ क्रतुस्तृप्यतां ॥ ॐ प्रचेतास्तृप्यतां ॥ ॐ वसिष्ठस्तृ राम ३९
प्यतां ॐ भृगुस्तृप्यतां ॐ नारदस्तृप्यतां ॥ इति ऋषीन्देववत् ततः ॥ ॐ सनकस्तृप्यतां
ॐ सनंदनस्तृप्यतां ॐ सनातनस्तृप्यतां ॥ ॐ कपिलस्तृप्यतां ॥ ॐ आसुरिस्तृप्यतां ॥ ॐ वो
ढुस्तृप्यतां ॥ ॐ पंचशिखस्तृप्यतां ॥ इति मनुष्यान्निवीती कायतीर्थेनेति विशेषः ॥ ततः

कव्यवालस्तृप्यंतामिदंतिलोदकंतेभ्यः स्वधानमः ॥ ॐ नलस्तृप्यंतामिदंतिलोदकंतस्मै
स्वधानमः ॥ ॐ सोमस्तृप्यतामिदंतिलोदकंतस्मैस्वधानमः ॥ ॐ यमस्तृप्यतामिदंतिलोदकंस
तिलंतस्मैस्वधानमः ॥ ॐ अर्यमातृप्यतामिदंजलंतिलोदकंतस्मैस्वधानमः ॥ ॐ अग्निष्वा
तास्तृप्यंतामिदंतिलोदकंतेभ्यः स्वधानमः ॥ ॐ सोमपास्तृप्यंतामिदंतिलोदकंतेभ्यःस्वधा
नमः ॥ ॐ बर्हिषदस्तृप्यंतामिदंतिलोदकंतेभ्यः स्वधानमः ॥ इतिदिव्यपितॄन् प्राचीनावी
ती दक्षिणामुखः पतितवामजानुः सतिलजलांजलिं त्रयेण पितृतीर्थेन तर्पयेत् ॥ ततः
ॐ यमायनमः ॥ ॐ धर्मराजायनमः ॥ ॐ मृत्यवेनमः ॥ ॐ अंतकायनमः ॥ ॐ वैवस्वतायनमः ॥
ॐ कालायनमः ॥ ॐ सर्वभूतक्षयायनमः ॥ ॐ उदुंबरायनमः ॥ ॐ दध्नायनमः ॥ ॐ नीलाय
नमः ॥ ॐ परमेष्ठिनेनमः ॥ ॐ वृकोदरायनमः ॥ ॐ चित्रायनमः ॥ ॐ चित्रगुप्तायनमः ॥ इतिचतुर्द
शयमान्प्रत्येकंसतिलजलांजलित्रयेण ॥ ततः ॥ ॐ आगच्छंतुमेपितरइमंगृह्णंत्वपोंजलिमिति
पितॄनावाह्य ॥ ॐ उदीरतामवरउत्परासउन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ॥ असुंयईयुरवृका ऋतज्ञा
स्तेनोवंतुपितरोहवेषु ॥ ॐ अद्यामुकगोत्रः पितामुकशर्मातृप्यतामिदंजलंसतिलंतस्मैस्वधा॥
इतिमंत्रेणवाक्येनचप्रथमंजलिंपित्रेदद्यात् ॥ ॐ अंगिरसोनः पितरोनवग्वा अथर्वाणो
भृगवः सोम्यासः ॥ तेषांवयंसुमतौयज्ञियानामपिभद्रेसौमनसेस्याम इतिमंत्रेणवाक्येनच
द्वितीयं ॥ ॐ आयंतुनः पितरः सोम्यासोग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः ॥ अस्मिन्यज्ञेस्वधयाम

स्म.० ८०

देतो पितृभुवं कुर्वते वंश्यस्मान इति मंत्रेण वाक्येन तृतीयमंजलिं पित्रे दद्यात् ॥ ततः ॐ ऊर्जं वहंतीर
मृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतं ॥ स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन् ॥ अमुकगोत्रः पितामह अमुक
४० शर्मा तृप्यतामिदं जलं सतिलं तस्मै स्वधा इति प्रथमं ॐ पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः
५८ पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः ॥ प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः ॥ अक्षन्न पित
रोमीमदंत पितरोतीतृपंत पितरः पितरः शुंधध्वं ॥ इति मंत्रेण वाक्येन द्वितीयं ॐ ये चेह
पितरो ये च नेह यांश्च विद्म यां उ च न प्रविद्म त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः स्वधाभिर्यज्ञं सु
कृतं जुषस्व इति मंत्रेण वाक्येन तृतीयं ततः ॐ मधुवाता ऋतायते मधु क्षरंति सिंधवः माध्वी
र्नः संत्वोषधीः ॥ ॐ अमुकगोत्रः प्रपितामहो अमुकशर्मा तृप्यतामिदं जलं सतिलं तस्मै स्वधा
इति प्रथमं ॐ मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः मधु द्यौरस्तु नः पिता इति मंत्रे
णवाक्येन द्वितीयं मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमां अस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवंतु नः
इति मंत्रेण वाक्येन तृतीयमंजलिं प्रपितामहाय दद्यात ॐ तृप्यध्वं पित्रादिभ्योंजलित्रयं द
द्यात् ॥ ॐ नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः शोषाय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः स्व
धायै नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वो गृहान्नः पित राम
रो दत्त सतो वः पितरो देष्मैतद्वः पितरो वास इति मंत्रं पठित्वा ॥ अमुकगोत्रो मातामहो अमुकशर्मा ४०
तृप्यतामिदं जलं सतिलं तस्मै स्वधा नमः इति मातामहादिभ्यः पंचांजलित्रयं दद्यात् एवं प्रमाता

महाप्रवृद्धिप्रमातामह्यादि तत: ॥ ॐ अमुकगोत्रमाता अमुकदेवी तृप्यतामिदं जलं सतिलं
तस्यै स्वधा इति मातरं ॥ एवमेव पितामहीं प्रपितामहीं मातामहीं प्रमातामहीं वृद्धप्रमातामहीं
स्तर्प्पयेत् ॥ तत आचार्यादीन् नामगोत्रस्वधाकारैस्तर्प्पयेत् ॥ विष्णुधर्मे ॥ इदं चापि जपेत्
वुदकान्तेष्वयान्त उपकाराय देतानां कृतदेवादितर्प्पणैः ॥ देवासुरस्तथा यक्षा नागा गं
धर्वराक्षसाः पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कूष्माण्डास्तरवः खगाः ॥ जलेचरा भूनिलया वाय्वा
धाराश्च जन्तवः ॥ प्रीतिमेते प्रयान्त्वाशु मद्दत्तेनाम्बुनाखिलाः ॥ ॐ नरकेषु समस्तेषु यातनासु
च ये स्थिताः ॥ तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मयेति ॥ ॐ ये बान्धवा अबान्धवा ये वान्य
जन्मनि बान्धवाः ॥ ते तृप्तिमखिला यान्तु यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छति ॥ इदं चकास्यतर्प्पणमेभिर्म
न्त्रैर्लौकिके वैदिके विधिना कर्त्तव्यं ॥ अथ विशेषः ॥ स्नानसाट्यन्तु दातव्यामृतदस्तिस्रो विष्णुद्धये
पाराशरः ॥ जलमध्ये तु यः कश्चिद्द्विजातिर्ज्ञानदुर्बलः ॥ निःपीडयति तद्वस्त्रं स्नाने तस्य
वृथा भवेत् ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ अन्तःप्रकरणं तस्य अपसव्येन पीडत ॥ पीडयित्वा
ततः पश्चाज्जपं कुर्यात्सुविस्तरं ॥ अग्रकरणं गार्ग्योच्छिष्टसमीपान्तविकरणं ॥
तेन दक्षिणामुखत्वादि असंस्कृतप्रमीतत्वाद्यदेशाच्चे तथा योगिनीपोनं त्रः ये केचास्म
त्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकं इति पीडयि
त्वेत्यादिनादर्शितो जपस्थदोगविषयः ॥ कात्यायनादिभिरनविधानात् गोभिलसंबंधा

ता.१

मा० ८०

अ हरिहरस्तु वाजसनेयिनां जपानांतरमेतदनुष्ठानेनैवाजपीयमज्ञोऽस्तीति मित्यस्यापि सिद्धि
माह ॥ अथ तर्पणोत्तरकर्म ॥ तत्र विष्णुपुराणे ॥ आचम्य च ततो दद्यात्सूर्याय सलिलांज
४१ लिं ॥ नमो विवस्वते ब्रह्मन्भास्वते विष्णुतेजसे ॥ जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने ॥
कात्यायनः ॥ निः पीड्य वस्त्रमाचम्य ब्रह्मवैष्णवरौद्रसावित्रमैत्रवारुणैः स्वलिंगैरर्चये
५१ त् ॥ ॐ अदृश्रमस्य केतवः हंसः शुचिषदित्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य दिशश्च देवताश्च ब्रह्माग्निपृथिव्योष
धिवाचस्पतिविष्णुमहद्भ्योऽद्भ्योऽपांपतये वरुणाय नम इति सर्वं त्रसे वर्चसेति मुखं विमृज्य
देवागातुविद इति विसर्जयेदेष स्नानविधिः ॥ तल्लिंगैर्ब्रह्मादिप्रकाशकैरर्चयेदिति ब्रह्मा
दीनिति शेषः एषां च मंत्राणां पुष्पैरेव ॥ तथा च योगियाज्ञवल्क्यः ॥ ध्यात्वा ब्रह्माणमपूर्वं दैवे
तं उ समाहितः ॥ नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक् ॥ कात्यायनेनाप्यादौ सुमनस
आकृतेति सूर्याञ्जलिदानार्थं एतत्पूजार्थं च पुष्पोपादानमुक्तं ॥ आवाहनमित्यादि वि
ष्णुपूजाप्रकारांतरं योगियाज्ञवल्क्यमते रावं सावित्रैर्मैत्रैर्वारुणैरिति सावित्र्यादि मंत्र
वत्कृत्वांतत्वमतएव ॥ कात्यायनेन ब्रह्मादीनां समासेनोक्तत्वात् ॥ एकैकपरत्वेऽपि वकृत्वो
पपत्तेः ॥ दिशश्चेति चकारान्नमस्कृत्येत सर्वत्रापि संबध्यते देवतादिशामेतान्नकेचिन्न
॥ स्तुतद्दिशादिशब्दमनादृत्य प्राच्यादिपदेन दिग्नमस्कारं इंद्रादिपदेन दिग्देवतानमस्कारं राम ४१
कुर्वंति ॥ ब्रह्माग्नीत्यादौ समासनिर्दिष्टेष्वपि पृथग्नमस्कार्यत्वं नम इति सर्वत्रानुषंग ॥

रात ॥ मरुद्भ्य इति त्रिलतस्यैव नमस्कार्यं ॥ ॐ अग्ना इति पृथग्पापादानं ए वस्नानविधिरित्युप
संहार एतत्पर्यन्तं स्नानप्रयोगानुवर्त्तनार्थं ॥ एतस्मिन्प्रयोगे वप्रपंचितं ॥ अत्र प्रजाप्रकार: ब्रह्म
यज्ञानं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आव: ॥ स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठा: सतश्च योनिमसतश्च
विव: ॥ ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांसुरे ॥ ॐ विष्णवे नमः
ॐ नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ ॐ रुद्राय नमः ॥ ॐ आकृष्णेन रजसा
वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ॥ हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥
ॐ सवित्रे नमः ॥ ॐ मित्रस्य चर्षणीधृतो वो देवस्य सानसि द्युम्नं चित्रश्रवस्तमं ॥ ॐ मित्राय न
मः ॥ ॐ इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय त्वामवस्युरा चके ॥ ॐ वरुणाय नमः ॥ इति ब्रह्मादीन्सं
पूज्य ॥ ॐ अग्ने हुताम स्यै कतवो निरस्मयो जनो अनु भाजंतो अग्नयो यथा ॥ ॐ हंसः शुचिषद्व
सुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ॥ नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं
तं बृहत् ॥ इत्याभ्यां सूर्यमुपस्थाय दक्षिणी कृत्यादित्याय नमः इत्यादि त्वं नमस्कृत्य दिग्भ्यो नमः
दिग्देवताभ्यो नमः ॥ ब्राह्मणो नमः ॥ अग्नये नमः ॥ पृथिव्यै नमः ॥ ॐ ओषधिभ्यो नमः ॥ वनस्पतये नमः
॥ विष्णवे नमः ॥ मरुद्भ्यो नमः ॥ अद्भ्यो नमः ॥ प्रजापतये नमः ॥ वरुणाय नमः ॥ इति नमस्कृत्य ॥
ॐ सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा सं शिवेन ॥ त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोनुमा
र्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टं ॥ इति जपन्स जलकरद्वयेन मुखं संस्पृश्य ॥ ॐ देवा गातुविदो गातुं वि

श्रा०दृ०

त्वा गातुमिति मनसस्पत इमं यज्ञं स्वाहा वाते धा इति सर्जयेत् ॥ अथ योगियाज्ञवल्क्यः प्रक्षा
ल्य तीरदेशं तु गत्वा स्वं धर्ममाचरेत् ॥ गत्वा गृहमिति शेषः ॥ तथा स्नाने त्वादिष्टमथाचम्य सोपानत्को
ऽप्यसंस्पृशेत ॥ अगस्त्यः सोदपात्रस्य कायेनैव न स्पृशेत्तसः ॥ नोदकेन द्विजातिश्रोत्रा चम्य तथा गृहे
४२ ॥ ततः कर्माणि कुर्वीत नित्यनैमित्तिकानि च ॥ पाञ्चादिरहिते तोयमुद्धृते सव्यपाणिना नैतेन
५२ प्रोक्षितां कुर्यात् स्नानपीडनेन च ॥ सोन्वरीरजितं ताम्रं मुख्यं पात्रं प्रकीर्तितं ॥ तदभावे स्मृ
तं पात्रं काष्ठतोयं तु धारितं ॥ शातातपः ॥ वह्निर्न धार्यो द्विधा पात्रस्योदकः किंचिदस्पृशात्
र ध्यागतोपि यत्नेन स्पृशेद्वह्निमानवः ॥ तथा ॥ न धौतवस्त्रैकदेशे नस्तु ध्यायमानः आहरेत्
यद्यानीतं तु सव्येन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तु ॥ पद्मपुराणे ॥ आचम्य विनतः सम्यगाहिले स्थगा
मागतः ॥ आहूताङ्गिः सपुष्पाभिः सतिलारुणचन्दनैः ॥ अर्घपात्रे प्रयत्नेन सूर्यनामानुकी
र्तिनैः ॥ नमोऽस्तु विष्णुरूपाय नमस्ते ब्रह्मचारिणे ॥ सहस्ररश्मये नित्यं नमस्ते सर्वतेजसे ॥
नमस्ते रुद्रवपुषे नमस्ते भक्तवत्सले ॥ पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुण्डलाङ्गदभूषण ॥ नमस्ते सर्वलो
केश सुप्तानपि विबुध्यसे ॥ सुकृतं दुष्कृतं चैव सर्वं पश्यसि सर्वदा ॥ सर्वदेव नमस्तेऽस्तु प्रसीद मम राम
भास्कर ॥ दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते ॥ एवं रविं नमस्कृत्य त्रिः कृत्वोऽथ प्रदक्षिणं ४२
॥ द्विजं गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं विशेत् ॥ आग्नेय स्कन्दे ततः स्वप्रतिमां चापि सर्जये
त् ॥ अक्षतमन्त्रैस्तंडुलाः स्पर्शा चैतिरेत यादशी नात् ॥ अर्घपात्रे दातव्ये इति शेषः

आशयस्थं जलस्थं ॥ अथ देवपूजा ॥ तत्र विष्णुपुराणे ॥ स्नातोंजलिमुत्क्रातगोगृहार्चनं कुर्यादभीष्ट
सुरस्य जलं ॥ जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादेश्च निवेदनं ॥ आदिपदेन गंधदीपनैवेद्यग्रहणं ॥ यमः
देवमाल्यापनयनं देवगारसमूहकं स्नपनं सर्वदेवानां गोप्रदानसमं स्मृतं ॥ ब्रह्मपुराणे
देवानां प्रतिमा यत्र घृताभ्यंगसमा भवेत् ॥ पलानि तस्य देयानि गाह्यपापंचविंशतिः
अभ्योत्तरं पलं ज्ञातं स्नाने देवे च सर्वदा ॥ द्विसहस्रपलानां तु महास्नाने च संख्यया ॥ दानखंडेपेन
सर्वासु दिक्षु निर्यातितद्घृतं ॥ ब्रह्मांगलग्नं विप्रेभ्यो वैष्णवे न प्रदीयते ॥ रुद्रांगलग्नमप्येनो
न दद्यात् सर्वं वतत्क्षालनात् ॥ शिवेभ्यो ऽप्य घदेवेभ्यो यत्तदीनेषु निक्षिपेत् ॥ विप्रेभ्यस्त्वथ तद्देयं
ब्रह्मणो यन्निवेदितं ॥ वैष्णवं सात्वतेभ्यश्च भस्मांगेभ्यश्च शांभवं ॥ सौरं गमेभ्यः शाक्तेभ्यस्ता
पिने यन्निवेदितं ॥ स्त्रीभ्यश्चादेयं मातृभ्यो यत्तु किंचिन्निवेदितं ॥ भूतप्रेतपिशाचेभ्यो यत्तु दीने
षु निक्षिपेत् ॥ प्रतिमेत्युपलक्षणं ॥ तेन लिंगे ऽपीयमेव ॥ अभ्यंगादिद्रव्यसंख्याया ऽप्येषा घृतं क्षालनं त ३
पात्रितुं धार्यं दिस्थाने पयमेव व्यवस्था ॥ एतच्च भविष्यपुराणे उक्तं ॥ ब्रह्मांगलग्नमित्यादि
नाघृतादिप्रतिपत्तिः ॥ विप्रेभ्यस्त्वथेत्यादि नादत्तेनैवेद्यादिप्रतिपत्तिः ॥ सात्वताः ब्रात्याद्वैश्या
दिलघिकस्य ॥ पंचमः सात्वतो नाम विष्णोरायतनान्यपि ॥ पूजयत्याज्ञया राज्ञां स वै दिस्यात्से
पतेद्विपः ॥ इति ब्रह्मपुराणे एवदर्शितः ॥ नापितेनैवद्याय एतच्चुतिपिक्कस्यादे ॥ पत्रकुसुमपूजाविहि
तात्परमिदं मानस्य इति देवीमाहात्म्योपलक्षणं ॥ पूजाधारमाह ॥ शातातपः ॥ भमावस्तुतथा

र्गो यदि विप्रसर्वे च देवताः ॥ तथा ॥ अप्सु देवा मनुष्याणां दिवि देवा मनीषिणां ॥ काष्ठलोष्ठेषु मूर्
खाणां युक्तस्यात्मनि देवता ॥ व्योम सूर्यं च गूजायां लिंगं शिवस्य जायां प्रतिमा सर्वदेवतानामिति स्कं
दात्तरोक्तं ॥ देवीपुराणे ॥ शुचिर्व्रतस्थधरः प्राज्ञो मौनी ध्यानपरायणः गतकामभयं द्वेषी दोषरागमा
४२ त्सर्यवर्जितः ॥ आत्मानं पूजयित्वा तु स्नातः शुद्धसितवाससा ॥ कुसुमैर्यजेद्देवान्स्वकीयासन
संस्थितान् ॥ आकल्पनाद्यैः पाद्याद्यैः रम्यपात्रेण दापयेत् ॥ रक्तपुष्पैर्दधिदूर्वांकुरैः सतिलैः सामान्यः
४३ सर्वदेवानामर्घोयं परिकीर्तितः ॥ अभावे दधिदूर्वादेर्मानेन संवापकल्पयेत् ॥ कुसुमैरिति
विहितदूर्वान्तादि कालपरं ॥ रक्तं कुंकुममिति कल्पतरुकारः ॥ अक्षता आमतंडुलाः ॥ सर्वे वि
ष्णुशिवदुर्गाणां सामान्यतः पंचोपचाराः ॥ चंदनागुरुकर्पूरकुंकुमान्यनुलेपने ॥ पुष्पाणि
गिरिवनस्थवाटिकासंभवानि सुगंधीनि विकसितानि केशकीटरहितानि ॥ अपर्युषिता
न्यस्वयंपतितानि ॥ अखंडानि ॥ आर्द्राणि च शोधितानि पत्राण्यपि दृष्टानि गंधान्यपीति वि
शेषः ॥ धूपे गुग्गुलुः सघृतः केवलो वा कृष्णागुरु वा ॥ दीपे घृतं तैलं च ॥ नैवेद्ये भक्ष्यभोज्यकंद
मूलफलान्नपानादीनि ॥ फलं पक्वमकर्षितं कम्पविद्धं ॥ पक्वान्नं वै स्वदेवार्पणं गव्यघृतस ६२
दातव्यं ॥ प्रतिदेवं स्नानादिविशेषाः पंचोपचारविशेषश्च जपस्तुतिप्राणायामप्रदक्षिणावि ४२
सर्जनविशेषाश्च विस्तारतया न लिखिताः ॥ इदानीं निषेधाः ॥ तत्र नरसिंहपुराणे शांतनुं प्र
ति नारदवाक्यं ॥ अतः प्रभृति नित्यं त्वं मालां धय महीपते ॥ नरसिंहस्य देवस्य अन्येषां च
दिवौकसां ॥ भविष्यपुराणे ॥ यथा लंघयेत्काश्चित्स्नपनं भास्करस्य तु ॥ तथा कार्यं प्रयत्नेन

लंघितं ह्यसुखावहं ॥ तमिशं नरके कर्त्ता लंघये घः शरीरवं ॥ देवीपुराणे ॥ वस्त्रंच गलविहीनं तु न पा
जंकारयेत्क्वचित् ॥ न क्वचिदिति स्नानादौ निषेधः ॥ बौधायनः ॥ परिहितमधिरूढमप्रक्षालितं
प्रावर्णं मलसंलुलितं मनुष्यसंगतं दैवताये न संप्रयुज्यात् ॥ लघुहारीतः ॥ स्नानं कृत्वा तु ये के चित्पु
ष्पं गृह्णाति वै द्विजाः ॥ देवतास्तान्नगृह्णंति भस्मी भवति दारुवत् ॥ देवीपुराणे ॥ शिवे विनर्जये
त्कुंदमुन्मत्तं वतथाहरे ॥ देवी नामर्कमंदारौ सूर्यस्य तगरं तथा ॥ दुर्गायामर्कमंदारौ विहितत्वात्
॥ देवीपदं तदितरपरं ॥ सूर्यस्यात्र तगरप्रतिषेधात् कुङ्कुमं सततं गतस्यैव ॥ भविष्यपुराणीयो
विधिः ॥ केवलविहिताभावे एवमन्यत्रापि केवलविहिताभावे विहितनिषेधोपादानं ॥ भविष्य
पुराणे ॥ कृष्णलोन्मत्तार्कका चीतमाचगिरिकर्णिका ॥ नकंटकारिकापुष्पं तथा न्यङ्कुधवर्जितं
नचाम्रातककेडैः पुष्पैरर्चनीयो दिवाकरः ॥ कृष्णलाकरनी इति प्रसिद्धा कांचीवराइ ॥ गिरिकर्णि
काऽपराजिता कंटकारिका विहितापि विष्णुप्रजायां ॥ वामनेपुराणे ॥ अरभीनीतयान्यानि
वर्जयित्वा तु केतकीं ॥ केतक्या शोककंचंपकैरिति नरसिंहपुराणीयो विधिः काम्यप्रजायां ॥ नरसिं
हमतेनौ वा शिवप्रजायां ॥ भविष्यपुराणे ॥ केतकी चाति मुक्तश्च कुंदो यूथी मदंतिका ॥ शिरीषस
र्जो वंधूककुसुमानि विवर्जयेत् ॥ अंकोलयत्रकुशानं वारजें हत रूद्रवं ॥ विभीतकानि धन्वा
नि कुसुमानि विवर्जयेत् ॥ निर्गंधीन्युग्रगंधीनि कुसुमानि विवर्जयेत् ॥ गंधहीनमपि ग्राह्यं

पवित्रं पत्कुशादिकं अतिमुक्तो माधवी लता मदंतिका सप्तपर्णकारि पुष्पाइ इतरः सिंदुवारः
तथान शल्लकीजातानां शेलानस्तु श्रासवसंभवं दद्यादकों यथमी त्मा धूपमाराधनो यतः
अन्तोऽङ्गिरिज पीलुप्रभवं तथास्त्रपादी पाधिकारे तीं अदद्यानाई सैत न तैलपरिवर्जित
४४ तान् कुर्वीत दीपइ तौ च मत्स्यकौ धर्मज्ञापते विष्णुः न नक्तं गृहीतोदकेन देवकार्यं कुर्यात्
४४ चंदनकुंकुमागुरुकर्पूरमृग मद जातीफलवर्ज्जमनुलेपनं न दद्यात् न वासो नीलरक्तं न
मलिनं सुवर्णापो प्रतिरूपमलंकरणं नो ग्रंधिपुष्पं नागंधिनकं कंटकिजं कंटकि जमपि शुक्लं सुगं
धिपं दद्यात् न रक्तं दद्यात् रक्तमपि कुंकुमं जालं लं दद्यात् न धूपार्थं जीवज्ञातं न घृत तै
लं विना किंचनदीपार्थे नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे भक्षेष्वपि अजामहिषीक्षीरं पंचनखमत्स्यवाराहमांसा
नि च प्रयतः सन्तु विमृश्य सर्वमेव निवेदयेत् तन्मनाः सुमना भूत्वा रक्तं च राक्षोध विवर्जितः
कुंकुमं जलजं चेति विहितरक्तपुष्पापलक्षणं तेन रक्तपुष्पतरोत्रान्यपि शमीकुशपलाशाशो
कक्करवीरपाटलापारिभद्रपुष्पाणि देयानि एते च निषेधा विष्णुपूजामुपक्रम्य विष्णुना इ रास ४४
ति निबंधिभिर्लिखिताः अत्राहुः देवकार्यमिति सामान्यवचनात्सर्वविषयत्वं न च देव
पदं विष्णुपरं संकोचापत्तेः प्रकरणाद्देवविष्णुप्राप्तौ विषयव्याप्तेः तस्मात्सर्वा ध्याये नैव विष्णु
पूजाकथनं न रक्तमित्यध्यायांतरं सामान्यविषयमिति कालिकापुराणे शिवं भास्करमंबिकां

केशवं कौशकीमपि ॥ चेतसा नार्चयन्याति देवलोकादधोगतिं ॥ कौशकी दुर्गा ॥ भविष्यपुराणे
सदा यजंति यज्ञेन सदा दानं ददंति च ॥ सदा नवा प्रभुभक्तास्ते नित्यं येर्चयंति भास्करं ॥ नरसिंहपु
राणे ॥ यस्तु प्रजपते नित्यं नरसिंहं सुरेश्वरं स स्वर्गमोक्षभागी स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ भवि
ष्यपुराणे ॥ नहि लिंगात्परं किंचित्सुराणामप्यधिकं क्वचित् ॥ इति विज्ञाय यत्नेन प्रजनीयः सदा
शिवः ॥ तथा दुर्गार्चने रतो नित्यं महापातकसंभवैः ॥ दोषैर्न लिप्यते वीर पद्मपत्रमिवांभसा ॥
=अत्र च क्रमानन्निधाने पि स्वरूपं प्रजापूज्यमाना नराः तस्य पौर्णमासमप्येतु विष्णुपुराणाप स्तथैव पुरा
णायोक्तमेव ॥ नरसिंहपुराणेपि ॥ ब्रह्मयज्ञानन्तरमुक्तं ॥ ततो र्भानवेद्यातिलपुष्पजला
न्वितं ॥ उत्थाप्यार्घ्यं दत्वा तर्पयेत्तेः सः सुनियाद्यपि ॥ जलदेवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुमान् ॥ विधिना
पुरुषसूक्तस्य तत्र विष्णुं समर्चयेत् ॥ वैश्वदेवं ततः कुर्याद्बलिकर्म यथाविधि ॥ =अथ वैश्वदेव
बलिकर्मणी ॥ तत्र बोडासनेपि गृह्ये वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्य पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् ॥ अग्ने
रोग्नेर्जापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतये ॥ इति मंतगृह्ये मारीके भीन्रपर्णाभ्याः ऽथ
ब्धे धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः प्रतिदिशं वायवे दिशां च मध्ये त्रीन् ब्रह्मणे अंतरिक्षाय सूर्याय वि
श्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो भूतेभ्यः स्त्रीभ्यानुचरतउषसे भूतानां च पतये परं पितृभ्यः स्वधा नम

ष्पा॰ ८॰ इतिदत्तत्वात्ः पात्रंनिर्निज्योत्तरापरस्यांदिशिनिनयेत्यत्रैनत्तदाहइति॥ वैश्वदेवादित्या न्मेव्यपदे
शः विश्वेभ्यो देवाः नाकबलिसंबंधात्॥ यद्यपिदेवतांतरमपिवस्तीतितथाप्यैकदेशेनव्यवहारः
॥अतएवहोमेप्यास्मिन्वैश्वदेवपदंगौतमादिकल्पे होमेपि विश्वेदेवसंबंधाद्वा ॥अन्नाद्धूही
४५ त्वेतिशेषः॥ पर्युक्ष्य अग्निमितिशेषः॥ विश्वादिसंवादात्॥ एवंचपर्युक्षणस्यहोकारस्य च होम
५५ सामान्यधर्मतयोक्तस्यापिपुनरुपादानं॥ एषएवविधिर्यत्रक्वचिद्धोमइत्यत्रगो(?)तरसामान्य
धर्मनिषेधार्थं॥ ब्रह्मणइत्यादिनाप्रत्येकं होमदेवतानिर्देशः॥ अनुमतयइतिकारो होमसमा
प्त्यर्थः॥ त्रीन्बलीनितिशेषः॥ मणिक(?) प्रविवरणापर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै इतितेनतस्यदेशेबलि दे(?)
दानमितिसिद्ध्यति॥ धात्रे विधात्रे द्वारयोःबाह्यप्रदेशयोः॥ प्रतिदिशंगृहस्यपूर्वदक्षिणापश्चिमोत्त
रासु॥ दिशांआशानेव॥ नकारात्प्रतिदिशमितिसंबध्यते॥ मध्येगृहस्यब्रह्मणइत्यादिनापं
त्रीनित्यत्रदेवताभिधायकंतेषांब्रह्मादिबलीनामुत्तरतः॥ उत्तरस्यांदिशि॥ अपरंप्रतीतं॥
तेनविश्वेदेवादिबलयउत्तरस्यांदिशिउत्तरोत्तरंदातव्याइतिसिद्ध्यति॥ उत्तरापरावीतादिक हदि
अत्रवदेति॥ अयंविधिःसाग्नेरेव॥ अग्न्यादिर्गौतमेनोक्तो होमःशाकलएवच॥ अनाहि ४५
ताग्नेरप्यभ्युद्यतेबलिभिःसहेतिवाक्येनिरस्ते॥ प्रकान्तोरानिधानान्न यच्छदोगपरिशि
ष्टेऽवगतःछंदोगविषयंप्रकारान्तरं॥ सर्वसाखावैप्रत्ययमेकंकर्मेतिन्यायेनसर्वगोचरत्वात्॥

किंच॥ यदीदंछंदोगविषयं तदा निरग्नि वाजसनेयिनां वैश्वदेवो न स्यादेव॥ ज्ञापकाभावात्॥
किंच मत्लौकेऽग्नीनिति श्रवणात्॥ निरग्नेश्च मणिकाभावात् साग्निविषयत्वेन॥ तदप्युक्तं
वैश्वदेवं तु कुर्वीत स्वशाखाविहितं नर इति व्यासवाक्यात्॥ पारशाखिकवैश्वदेवानुष्ठानायोगा
त्॥ यद्यपि सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म तथापि स्वशाखाविहितं हि कर्म्म विज्ञापनान्यशाखाया
मनुष्ठानं॥ यत्तु कर्म्म स्वशाखायां न विहितं स्वशाखाविहिताविरुद्धं तत्पारशाखिकमप्यनु
ष्ठेयं॥ तदुक्तं छंदोगपरिशिष्टे॥ स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयं तु यः॥ कर्तुमिच्छति
दुर्मेधा मोघं तत्तस्य यत्कृतं॥ यन्नाम्नातं स्वशाखायां पा[illegible]क्यमविरोधि यत्॥ विद्वद्भिस्तद
नुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवदिति॥ शाखोक्तोपविशेषः॥ गृह्योक्तोयमिति चेत्॥ न॥ स्वशाखा
मितिस्तु शाखानुगतमात्रत्वविवक्षितत्वात्॥ बहुलं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्त्तितं
॥तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत्॥ इति गृह्यपरिशिष्टे तत्रापि विशेषविधानात्
॥ तस्मान्निरग्निवाजसनेयिनामपि गृह्योक्त एव कल्प इति॥ मणिकस्य तूदपात्रविशेषस्य च
लौकिकत्वादनग्निनाप्युपादानमस्तु॥ अनग्निपक्षे उदकुंभ एवास्तु अप्सूदकुंभ इति गौत
माभिधानात्॥ उदपात्रमात्रोपलक्षणं वा मणिकशब्दं॥ उदपानसन्निधावित्यापस्तंबवचना
त्॥ ननु प्राप्यकाभावः॥ सामान्यविधेरेव ज्ञापकत्वात्॥ तथाचोदाहृतं तर संवर्त्तः॥ ततः पंचम

महायज्ञान् दहरहर्द्विजः ॥ न हापयेत्तान् प्राज्ञः स्वपंते हि गृहाविह ॥ शतपथश्रुतः ॥ पंचैव महायज्ञा
स्तान्येव महासत्राणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्म यज्ञ इत्यहरहर्भूतेभ्यो बलिं ह
रेत्तथैतं ॥ भूतयज्ञं समाप्नोत्यहरहर्दद्यादोदपात्रात्तथैतं मनुष्ययज्ञं समाप्नोत्यथ ब्रह्मयज्ञः
स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञः तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्मन उपभृच्चक्षुर्ध्रुवा मेधा स्रु
वः सत्यमवभृथः ॥ स्वर्लोक उदयनं यावन्तं ह वा इमां पृथिवीं वित्तेन पूर्णां ददल्लोकं जयति त्रि
स्तावन्तं जयति ॥ भूयांसं चाक्षय्यं य एवं विद्वानहरहः स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्ये
तव्यः ॥ मनुः ॥ पंचसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः कंडनी चोदकुंभश्च बध्यते यस्तु वाह
यन् ॥ तासां क्रमेण सर्वासां निःष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ॥ पंचक्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनां ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणं ॥ होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोतिथिपूजनं ॥
सूना प्राणिवधस्थानं उपस्करः मार्जनी गृहोपकरणं भांडकुंडादीत्यपरे बध्यते ॥ इतीस
र्थे ऽपार्थत्वात् ॥ अथवा बध्यते हिंसाजन्यदुरितेन संबध्यते इत्यन्ये चेत्यर्थः ॥ वाहयन् प्रवर्त्त
यन् ॥ तासामित्यादिना एतत्पापक्षयार्थं पंचयज्ञा इत्युक्तं ॥ एतच्चानुवादमात्रं ॥ क्रतावहरहः
म्नाते जीवदधिकारावगमात् ॥ अत्रापि ब्रह्मयज्ञमिति श्रवणात् ॥ अथवा अर्थवादास्ते ना
जनितपापक्षयोपि ॥ एवं च स्वर्गापवर्गयोः सिद्धिः पाकयज्ञे प्रवर्त्तत इति व्यासादपि कलौ

तरमिति प्रत्येकमपि फलमस्ति ॥ तथा च हारीतः ॥ यद्देवेभ्यो जुहोति देवलोकं तेन जयति ॥ यत्पि
तृभ्यः पितृलोकं तेन जयति ॥ यत्स्वाध्यायमधीते ऋषिलोकं तेन यद्भूतेभ्यो बलिं हरति भू
तलोकं तेन ॥ मनुष्य ॥ धनं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनं ॥ पितृयज्ञप्रकारांतरं छंदो
गपरिशिष्टे ॥ श्राद्धं वापि न यद्यतः स्यात्पितृभ्यो बलिरेव च ॥ पंचयज्ञप्रकारांतरमाह मनुर्वसि
ष्ठदेवलाः ॥ देवतातिथिभृतानां पितॄणामात्मनश्च यः ॥ न निर्वपति पंचानामनुपस्थन्न स
जीवति ॥ तदेवावाक्यानां सामान्यविषयत्वे साग्निनिरग्निगृहस्थमात्रविषयतेव ॥
नयमन्वादिभिर्वैश्वदेवहोमे आवसथ्याग्निविधानादनग्नेरनधिकारः ॥ लौकिके वै
दिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ ॥ वैश्वदेवं तु कुर्वीत पंचसूनापनुत्तये इति शातातपे
नाधारांतरस्यापि विहितत्वात् ॥ वैदिके आवसथ्याग्नौ ऽकृतो च्छिष्टे अन्येन होमं कृत्वा
त्यहो ॥ अंगिराः ॥ शालाग्नौ तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं त
स्मिन्होमो विधीयते ॥ व्यस्यापर्षः ॥ साग्निना पाको होमश्चावसथ्याग्नौ वैवकर्त्तव्यः
निरग्निना लौकिक इति छंदोगपरिशिष्टे ॥ परापाकृतिर्द्वी दर्शापर्वपूर्ण कारसादिनाचैव
सुचमात्र हरिका ॥ देवेन तीर्थेन च हूयते हविः स्वंगारिरिगास्तर्निषि उग्रपावके ॥ तथा
हविष्ये युपवामुष्णं स्तदनु व्रीहयः स्मृताः ॥ माषकोद्रवगौरादीन्सर्वालाभेपि वर्जी

र्जयेत् ॥ गौरः सितसर्षपः ॥ आपदपदेन चणकचीणकमाषकोद्रवमसूरकुलत्थोऽग्राग्रं लूचिर्जमिति शेरव
लिखितो नोकपरिग्रहः ॥ आपस्तम्बः ॥ न क्षारलवणं होमे विद्यते तथा परान्नसंसृष्टस्य च हविष्यस्यान
होमः ॥ तथा नस्त्री जुहुयान्नानुपनीतः ॥ एतत्साग्नेः प्रवासे स्त्र्यादिसन्निधाने सति अन्यत्र
४७ सत्यभावात् निरग्नेस्तु स्वकर्तृक एव वैश्वदेवः तथा आर्षीप्रपतौ वैश्वदेवान्नस्यासंस्कृतैः
॥ भार्याकाशेत्तव धुमित्रिमुखोन्नं वर्जयेत् ॥ केशानंग नास्त्यलभ्यापउस्ट शैत ॥ आर्यासे
वर्तिका ॥ आपस्तम्बः ॥ भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः ॥ बहिर्जानु न कार्याणीति तथा च
मनुस्मृतौ ॥ छन्दोगपरिशिष्टे ॥ गृहस्थश्च हुते चैव पात्रे संपर्कस्य दारुभिः ॥ न कुर्याद्दन्तधावनं
कुर्यात् त्वग्व्यजनादिभिः ॥ मुखेनैव धमत्याग्निं मुखाद्ध्येषोऽभ्यजायत ॥ न मुखेनेति यज्ञाख्ये
लौकिके भोजने तितरत् ॥ वायुपुराणे ॥ दाने प्रतिग्रहे होमे भोजने बलिरेव च ॥ सांगुष्ठेन सदा
कार्यं मासुरो ह्यन्यथा भवेत् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ देवेभ्यस्तु हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत् ॥
अन्नं भूमौ श्वचाण्डाल वायसेभ्यश्च निक्षिपेत् ॥ भ्यादिबलीनां पृथक् निर्देशाद्भूतयज्ञ
बहिर्भावः ॥ श्रौतस्मार्तादिती पाधिकारे ॥ हारीतः ॥ मार्जनार्चनबलिकर्म भोजनानि देवेन राम
॥ छन्दोगपरिशिष्टे ॥ नावरार्ध्यो व लायो भवति महाभाजोरकावलोत्तमारागात् ॥ एकत्र ४७
चेदविशङ्कं स्या भवति शतिरेतरासंयुक्तात्स्या ॥ अवरार्ध्य न ना ॥ एकत्रचेदित्यादि नाना नास्या

नैव बलिदानसंभवे एकस्मिन्नेव स्थाने यदा बलयो दीयंते तदा अपि प्रक्रमः सभ्य बहिताः इतरेतर
संयुक्ताश्चापरस्परसंयुक्ताश्च दातव्याः इत्यर्थः ॥ अस्मिन्नपि पक्षे धात्रादिबलिषु द्वारादिकल्पनीयं
आपस्तंबः ॥ बलीनां तस्य तस्य देशस्य संस्कारः ॥ हस्तेन परिमृज्यावोक्ष्य न्युप्य प्रक्षालनमिति सेचनं तस्य
तस्याद्भिः प्रत्येकं मार्जनादि ॥ अवोक्ष्यास्मिन्नुप्य बलिं दत्वा परिषेचनं बलेरुपरिसेकः ॥ बली
न्युप्ता पूर्वोक्तोपरिषिंचेत् ॥ पिंडवत्साक्षिमाच्रति पत्तिः पिंडवदनुलादि प्रवृत्तेपरां ॥ पञ्चिमान्तेति मात्र
ति पत्तिः पितृबलिप्रतिपत्तिः इति विरुद्धात् ॥ तदप्युक्तं सर्वबलिप्रतिपत्त्याकांक्षा पावि घमानला
त् ॥ स्त्रीलिंगानुपपत्तेः अस्त्री समासेनान्तरापत्तेश्च ॥ तथा अनुक्तेन नम इति बलिदानं विधीयते
तथा स्वधाकारेण निर्वपेत् पित्र्यबलिमतः सदा तमप्येकेन नमस्कारैः कुर्वते नेति गौतमः एकइ
ति शाखांतराभिप्रायं अत एव स्वधा नम इति वाजसनेयि गृह्ये नमस्कारोपि पठितः नेति गौ
तम इति पूर्वोक्तानां नमस्कारनिषेधः ॥ तथा सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्मचः अनश्नतापि
सततमन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥ सायमिति पुनः पाके सति ॥ तथाच विष्णुपुराणे ॥ पुनः पाकमु
पादाय सायमप्यवनीपते वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या मंत्रवलिं हरेत् ॥ तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तद्वो
वान्नापवर्जनमिति ॥ मनुः सायंत्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमंत्रं बलिं हरेत् इदं पत्नीकर्तृकं बलिह
रणं यजमानानुपस्थितौ ॥ अत्र भ्रातादीनामपि भक्तानां विभक्तानामपि संसृष्टानामनुबंधेनैकेनैव
पाकयज्ञाः कर्त्तव्याः ॥ यदाह ॥ एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनं एकं भवेद्विभक्तानां तदेवस्याद्गृहे
गृहे ॥ एकपाकेन वसतां भिन्नपक्वस्य संसृष्टिनामप्यभिधानात् ॥ विभक्तानामपि द्रव्यपार्थक्य

श्रा०द०

परं देवार्चनमन्त्रवैश्वदेवः ॥ अत्र होमात् प्राक् स्नानाद्यादिना वह्निप्रज्वलनं कर्तव्यं ॥ तदुक्तं मार्कंडे
यपुराणे ॥ संप्रज्वाल्य ततो वह्निं दद्यादाहुतयः क्रमात् इति ॥ अथ प्रयोगः ॥ प्रज्वलिते समिद्धे ग्नौ तदभा
वे जले तदभावे भूमौ पाकदग्धसुवृत्तफलमूलादिना वा पंचाहुतीर्जुहुयात् ॥ ॐ ब्रह्मणे स्वाहा ॥
४८ ॐ प्रजापतये स्वाहा ॥ ॐ गृह्याभ्यः स्वाहा ॥ ॐ कश्यपाय स्वाहा ॥ ॐ अनुमतये स्वाहा ॥ ततो हुतशेषा
५८ न्नेन बलिदानं ॥ ॐ पर्जन्याय नमः ॐ अद्भ्यो नमः ॥ ॐ पृथिव्यै नमः ॥ इत्युदपात्रसन्निधौ ॥ ॐ धा
त्रे नमः ॐ विधात्रे नमः ॥ इति द्वारयोः ॥ ॐ वायवे नमः ॥ इति प्रतिदिशं ॐ प्राच्यै नमः ॐ अवाच्यै नमः ॥
ॐ प्रतीच्यै नमः ॥ ॐ उदीच्यै नमः ॥ इत्यपि प्रतिदिशं ॥ ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ ॐ अंतरिक्षाय नमः ॥ सूर्या
य नमः ॥ इति मध्ये ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ॥ ॐ विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः ॥ ॐ उषसे नमः ॥ ॐ भूता
नां पतये नमः ॥ इति उत्तरोत्तरं ॥ ततः प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पतितवामजानुः पितृतीर्थेन
दक्षिणस्यां दिशि ॐ पितृभ्यः स्वधा नम इति दद्यात् ॥ ततो बलिशेषान्नजले तत्पात्रं प्रक्षाल्य
यक्ष्मैतत्ते निर्णेजनं नम इति वायव्यां दिशि दद्यात् ॥ गृहद्वारादौ दानासंभवे ग्नेः पश्चिम
तश्चतुरस्रमंडले धात्रादि बलिदानं ॥ पञ्चबल्यनंतरं विष्णुपुराणे ॥ ततोन्यदन्नमादाय भूमि
भागे शुचौ नरः ॥ दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तु समाहितः ॥ देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाः
सयक्षोरगदैत्यसंघाः ॥ प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छंति मयात्र दत्तं ॥ पिपील राम ४८
काः कीटपतंगकाद्या बुभुक्षिताः कर्मनिबंधबद्धाः ॥ प्रयांतु ते तृप्तिमिदं मयान्नं तेभ्यो विसृ

ऽपि सुखिनो भवंतु । येषां न माता न पिता न बंधुर्नैवान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति । तत्तृप्तयेन्नं भुवि दत्त
मेतत्प्रयांतु तृप्तिं मुदिता भवंतु । भूतानि सर्वाणि तथान्नमेतदहं च विष्णुर्न यतोन्यदस्ति । तस्मादहं
भूतनिकायभूतमन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषां । चतुर्दशो भूतगणो य एष तत्र स्थिता येऽखिलभूत
घा । तृप्त्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं तेषामिदं ते मुदिता भवंतु । इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धासम
न्वितः । भुवि भूतोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः । श्वचांडालविहंगानां भुवि दद्यात्ततो नरः । इदं च
काम्यबलिदानं सर्वेषां साधारणं । उपसंहारे प्रमाणाभावात् । एवं श्वचांडालविहंगानामि
दमपि सर्वसाधारणं बहुभिरभिधानात् । मनुः । शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणां । वा
यसानां कृमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि । व्यासः । ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैर्ऋताश्च ये ।
वायसाः प्रतिगृह्णंतु भूमौ पिंडं समर्पितं । श्वानौ द्वौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ता
भ्यां पिंडं प्रयच्छामि स्यातामेतावहिंसकौ । दत्वानेन विधानेन बलिं पश्चादुपस्पृशेत् । वाय
दिभ्यो भूमौ दत्वा ब्राह्मणान्न भोजयेत्पित्र्यं बलिदानं तत्र वसिष्ठः । श्रोत्रियायान्नं दत्वा
ब्रह्मचारिणे तदनंतरं । पितृभ्यो दद्यात् । एतच्च तस्मिन्काले श्रोत्रियब्रह्मचारिणोरुपस्थि
तौ । नान्यथा पूर्ववाक्याद्बहुत्वं नंतरमेव । अथ नित्यश्राद्धं । तत्र भविष्यपुराणे । अहरहः
क्रियते यत्तु तन्नित्यमिति कीर्त्यते । विश्वेदेवविहीनं तदशक्तावुदकेन तु । विश्वेदेवविहीने

विश्वेदेवश्राद्धविहीनं ॥ मनुश्चैवशातातपः ॥ दद्यादहरहः श्राद्धं अन्नाद्येनोदकेन वा ॥ पयोमूल
फलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥ संदेहपरिच्छेदे ॥ अस्यैकमात्रापेक्षितं पित्र्यज्ञार्थसिद्धये ॥
तथा अनुद्धृत्य यथाशक्त्या किंचिदन्नं यथाविधिः ॥ पितृभ्योथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजः ॥ पितृ
भ्य इदमुक्त्वा स्वधाकारं च कारयेत् ॥ मनुष्येभ्यो ब्राह्मणेभ्य इदमित्युक्त्वा मिलितदेवता ॥ नो नित्यश्राद्ध
इति केचित् ॥ मत्स्यपुराणे ॥ नित्यं तावत्प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितं ॥ नित्यं श्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिंड
विवर्जितं ॥ ब्रह्मसौर्यादिनिवृत्तिरानारात् ॥ अथ प्रयोगः ॥ ॐ अद्य नित्यश्राद्धमहं करिष्ये इति
वाक्यं कृत्वा ॥ गायत्रीदेवताभ्य इति जप्त्वा पुंडरीकाक्षस्मरणेन श्राद्धद्रव्याणि सिंच्य ॥ अद्यामु
कगोत्र पितर अमुकशर्मन् इदमासनं ते स्वधेति ॥ प्राचीनावीती पतितवामजानुः पितृतीर्थे
न जलतिलसमेतं द्विगुणाकुशत्रयेणापि त्रे दद्यात् ॥ एवमेव पितामहप्रपितामह मातामहप्रमा
तामहवृद्धप्रमातामहेभ्य आसनं दद्यात् ॥ ततो अपहता असुरा इत्यादिना तिलान् विकीर्य
आयंतु न इति जपित्वा ॐ अद्यामुकगोत्र इति सर्ववत् ॥ एतानि गंधधूपदीपनैवेद्यानि तुभ्यं
स्वधेति यथासंभवं गंधादि दद्यात् ॥ ततः पात्रमालभ्य पृथिवी तेत्यादि जपित्वा इदं विष्णु
रित्यादि नांगुष्ठमन्नेपि संयोज्य ॥ ॐ अद्यामुकगोत्रेभ्य इदमन्नं सव्यंजनं सतिलं सजलं तुभ्यं
स्वधेति संकल्प्य प्रत्येकमुत्सृजेत् ॥ ततो यथाशक्ति पवित्राणि जपेत् ॥ ततस्तदन्नं ब्राह्मणाय प्रतिपा

तिपादयेत ॥ ब्रह्मतोषपेवे शापदेस्याग तत्र स्त्रा घधिक मिति प्रयोगः ॥ भिक्षा दानं तु पदे व यतिब्र
ह्मचारिणोरुपस्थितिस्तदेन कर्तव्यं ॥ नरसिंहपुराणे ॥ भिक्षां च भक्तये दद्यात् विष्णु ब्रह्मचारिणो
कल्पितादन्नादुध्धृत्य सव्यंजनयुतानि च ॥ अक्रतेवैश्वदेवेपि भिक्षो च गृहमागते ॥ उद्धृत्य
वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्वा विसर्जयेत ॥ गौतमः ॥ स्वस्ति वाच्य भिक्षा दानमप्पूर्वं ॥ मार्कंडेयपुरा
णे ॥ ग्रास प्रमाणा भिक्षास्यादग्रं ग्रास चतुष्टयं ॥ अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्हतं कारं द्विजोत्तमाः ॥
भोजनं हंतकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा ॥ अदत्वा तु न भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः ॥ अग्रं
पुष्कलमित्याहुः ॥ विष्णुपुराणे ॥ दद्याच्च भिक्षात्रितयं ब्राह्मणब्रह्मचारिणां ॥ स्वेच्छया तु भो
दद्याद्विभवे सत्यवारितं ॥ पाखंडानुपक्रम्य ब्रह्मपुराणे ॥ तेभ्यो देयं गृहाद्वहिः ॥ विष्णुः ॥
भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्भिक्षादानेन गोप्रदान फलमाप्नोति भिक्षुकाभावेना ग्रंगो
भ्यो दद्यात् अग्नौ वा क्षिपेत ॥ भुक्ते प्यन्ने विद्यमाने भिक्षुकं न प्रत्याचक्षीत ॥ ब्रह्मपुराणे
॥ यः पात्रपूरणीं भिक्षां यतिभ्यः संप्रयच्छति ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुया
त ॥ यमः ॥ हस्तादत्ता च या भिक्षा व्यंजनं सलिलानवा ॥ भुक्त्वा त्वशुचिता याति दाता स्वर्गं
न गच्छति ॥ देवलः ॥ सायं प्रातर्गृहद्वारं भिक्षार्थं नावघट्टयेत् ॥ भिक्षुक वारणार्थं गृह
द्वारं नावरुध्यादित्यर्थः ॥ अथ ब्रह्मपुराणे ॥ सौरभेय्यः सर्वहिता पवित्राः पुण्यराशयः
यः तिगृह्णंतमे ग्रासं गावस्त्रैलोक्यमातरः ॥ दद्यादनेन मंत्रेण वा ग्रास सदैव हि ॥ सदैव हि त्व

श्रा०५० ऽकेति त्वाधिकारः । महाभारते व्यासमुखिं परावेद व्यासेवत्सरेत्वयः । अकृतोऽस्य यमाहारस्व
र्गलोकं सगच्छति । अकृत्वोऽस्य यमाहारमिति श्रवणाद्भोजनाग्रागतः सदानं न तु तत्र कालनिय
५० मः । फलश्रवणाच्चात्र काम्यस्याधिकारोपि । भविष्यपुराणे तृणोदकेन संयुक्तं प्रदद्याद्भगवाह्निकं ।
50 कपिलाशतदानेयत्फलं विद्यान्नशंसयः । पंच भूतेति शिवेपुराये पवित्रे सर्वसंभवे प्रतीक्ष्व
मेमयादत्तं सौरभेयनमोस्तु ते । गवाह्निकं गवायदत्तमुच्यते । पंच भूत इत्यादिना गवाह्नि
कदानमंत्रः । गोग्रासदानमंत्रस्तु सौरभेय्यः इत्यादि प्रागुक्तः । अथातिथिपूजा तत्र वसिष्ठः
पितृभ्योदद्यात्ततोतिथीन्पूजयेत् । एवं चात्र नित्यश्राद्धानंतरं अतिथिपूजाविधानात्
स्मृत्यंतरे वैश्वदेवाद्यागतो नातिथिरित्येवं परं । तथा च पाराशरहारीतातपौ । प्रियो वाय
दि वा द्वेष्यो मूर्खः पंडित एव वा । वैश्वदेवे तु संप्राप्ते सोतिथिः स्वर्गसंक्रमः । हारीतः सर्वास्य
देवताश्च हानम्यागच्छंति यस्येवं ब्राह्मणोविद्वान् गृहे न भुङ्क्तेति । तमनन भुति इति ः आ
णादेवता अपक्रामंति । अथ बृहस्पतिः प्रीयते स्वागतेनाग्निरासनेन शतक्रतुः पित
रः स्वागतेः पादशौचेन भोजनेन प्रजापतिः । शातातपः । भिक्षां वा पुष्कलं वापि राम
हंतकारमथापि वा । असंभवे सदा दद्यादुदपात्रमथापि वा । पारस्करः उद्धृतान्नं ब्रा ५०
ह्मणायानने स्यादद्यादुदकं ततः इति । एवं चातिथ्यभावे अन्नेनापि ब्राह्मणो न मनुष्य
यज्ञसिद्धिः । अभ्यागतानुवृत्तौ वसिष्ठः । तं भोजयित्वोपासीत ततो गच्छंतमासीमांतमनु

व्रजेदननुज्ञाताद्वा ॥ आपस्तम्बः ॥ यानवंतमयानवान्नानुजानीयादितरं ॥ आप्रतिभाषायामासीनोनिरस्तेत
स्तांप्यानस्थन्नं ॥ आप्रतिभाषायामनुज्ञाना सू.चै ॥ विष्णुपुराणे ॥ अनितेष्वनाड्याराचेयसापंग्रहागताः
ते बागरहस्थाः सर्वेषां प्रतिश्रयो नरेवनः ॥ प्रतिश्रयः आश्रयः ॥ योनिरन्नादिदाने न जीवनहेतुः
तथा ॥ दिनातिथेस्तु विमुखो गतो यस्मात कं न्तरागं ॥ तदेवाग्निरागंतुसां स्कूर्योढविमुखे गतो ॥ सूर्योढः
स्वस्तमयसमयागतः ॥ विष्णुः ॥ प्रतिश्रयं तथा शय्यापादाभ्यागंसदीपकं ॥ प्रत्येक दानेन प्नोति गो
प्रदानसमं फलं ॥ प्रतिश्रयो वासगृहं ॥ मनुः ॥ आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेन वा ॥ नास्य
कश्चिद्वसेद्गेहे शक्तितोनर्चितोतिथिः ॥ आपस्तम्ब ॥ एकरात्रिं चेदतिथिं वासयेत्पार्थिवान्लोका
नभिजयति द्वितीयमान्तरिक्षांस्तृतीयां दिव्यांश्चतुर्थ्या परावतो लोकान् अपरमितामिरपरमिता
न्जयति ॥ इति विज्ञायते ॥ यमः ॥ न पृच्छेद्गोत्रचरणं देशनाम कुलं श्रुतं ॥ अपश्चान्नाभ्यागतं
विप्रं भोजनार्थमुपस्थितं ॥ चरणं शाखाविशेषव्यवस्थितः ॥ तथा ॥ गोत्रं देशकुलं विद्याम
न्नार्थं येन नेन दपत ॥ वैवस्वतेषु धर्मेषु नातःशीलनिरुच्यते ॥ तथा ॥ अपि शाकं पचानस्य शि
लोञ्छेनापि जीवतः स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना भवेत ॥ मनुः ॥ तृणानि भूमिरुदकं
वाक्चतुर्थी च सूनृता ॥ एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ तथा ॥ वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते
यद्यन्योतिथिराव्रजेत् ॥ तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥ वैश्वदेवे हामार्थ पाके

अपा. ६.

वैश्वदेवसिध्यर्थं तेव नाशोदर्शनात्‌ ॥ निवृत्ते वैश्वदेवे न बलिं हरेत्‌ । अतिथ्यर्थमन्नं पुनः पा
के केवलं बलिहरणानिषेधः ॥ केचिद्व्याचक्षते ॥ वैश्वदेवे हि माते अतिथ्यन्तरोपस्थितौ
५१ तस्मिन्नर्थे बलिहरणं न कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ तदयुक्तं बलिहरणात्पूर्वमतिथ्यन्नदाने न स्मृत्यं
तरे विरोधात्‌ । अतोऽन्यत्र बलिहरणाविरोधोऽप्यतिथ्यन्नदानमिमचिन व्याख्यानं युक्तं ॥ न बलिं
51 हरेदित्यविशेषतः श्रवणात्‌ तत एव बलिमपि न हरेदिति स्मृतिरिति व्याख्या पेक्षा ॥ अथ तिथ्याहार
दोषात्‌ ॥ पराशरशातातपौ ॥ अचिंतितमनाहूतं देशकालमुपस्थितं । अतिथिं तं विजानीयान्ना
तिथिः पूर्वमागतः ॥ देशे उपस्थितं गृहे विद्या ज्ञ्यापयत्राग्नयोऽपि वा ॥ शंखविष्णुशातातपैरुक्त
॥ कालो वैश्वदेवोत्तरः प्राग्वक्तः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ अधर्मो नेतिथिर्ज्ञेयः । गौतमः । असमानग्रा
मीणोऽतिथिरेकरात्रिकः ॥ एकरात्रिकस्त्वधिनागतः । सर्वेत्तु द्वितीयदिनादावपि वासनं फलाथेनु
क्तं ॥ आपस्तंबः ॥ धर्मपुरस्कारो नान्नप्रयोजनकः सोऽतिथिर्भवति ॥ धर्मपुरस्कारस्तीर्थयात्रा
दिप्रवृत्तिः । तत्रातिथिसंबंध्यते ॥ अन्नप्रयोजनकः भोजनार्थमटनशीलः ॥ मनुः ॥ ब्राह्मणस्यान
नतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते । वैश्यशूद्रसखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥ यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो राम ५१
गृहमाव्रजेत्‌ ॥ भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत्‌ ॥ वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुंबेऽतिथि
धर्मिणौ ॥ भोजयेत्सह भृत्यैस्तौ आनृशंस्यं प्रयोजनं ॥ इतरानपि सख्यादीन्संप्रीत्या गृहमागता
२

प्रकृत्तान्नं यथाशक्ति भोजयेत्सह भार्यया ॥ कुटुंबे गृहे । आनृशंस्यं दयाप्रकृत्तय कालाः सह
भार्यया भार्यो सहितः ॥ बौधायनः ॥ सायं प्रातर्यदन्नं स्यात्तेन वैश्वदेवबलिमुपसंहृत्य
ब्राह्मणान्क्षत्रियान्विट्शूद्रानभ्यागतान्यथाशक्त्या पूजयेत् ॥ यदि बहूनां न कुर्यात् तदा एक
स्मै गुणवते दद्यात् ॥ यो वा प्रथममागतः स्यात् ॥ गौतमः ॥ ऋत्विगाचार्यश्वशुरपितृव्यमातुला
नामुपस्थाने मधुपर्कः ॥ संवत्सरे पुनः यज्ञविवाहयोरर्वाक् राज्ञश्च श्रोत्रियस्य अश्रोत्रि
यस्यासनोदके ॥ तथा श्रोत्रियेपाद्यमर्घमन्नविशेषांश्च प्रकारयेत् ॥ नित्यं वा संस्का
रविशिष्टं मध्यतोऽन्नदानमवेद्ये साधुवृत्ते ॥ विपरीते तु तृणोदकभूमिः स्वागतमेव तावता पूजा २ अन्यथाम प्रकारेण
नात्यासश्च श्रोत्रियो वेदानामेकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवतीत्यापस्तंबोक्तः ॥ नित्यं या
दृशामहरहर्गृहे पच्यते मध्यं मध्यविधादेशात् अवेद्ये ऽनर्चे ॥ विपरीते ऽसाधुवृत्ते अ
नत्यासोऽनतिक्रमः ॥ आपस्तंबः ब्राह्मणायानधीयानायासनमन्नमुदकं देयं न प्रत्यु स्थिति
त्तिष्ठेत् ॥ अभिवादनायैवोत्तिष्ठेत् अभिवाद्यश्चेत् ॥ राजन्यवैश्यौ च शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुं
ज्यात् ॥ अथास्मै दद्यात् राजन्यवैश्यौ चेति नत्वप्रत्युत्थाने इति तु नानुषंगः ॥ तथा सर्वान्वैश्वदेव
भागिनः कुर्वीत आश्वचांडालेभ्यो नानर्हद्भ्यो दद्यादित्येके ॥ नानर्हद्भ्य इति निषेधात्तेभ्यो दानमना
दरपक्षं ॥ अपि कीटपतंगानां श्वचांडालयोनीनां ॥ दद्यादन्नं लोकमाप्नोति प्राजापत्यं समाः

शतं इति नंदिपुराणात्कलार्धं त्वस्यैवावगमात् ॥ जाबालिः ॥ अस्नाताशी मलं भुंक्ते अजपी पूय
शोणितं । अहुताशी कृमिं भुंक्ते अदत्वा विट्भोजनं ॥ अघं स केवलं भुंक्ते यः पचत्यात्मकारणात् ॥
इंद्रियप्रीतिजननं वृथापाकं विवर्जयेत् ॥ शंखलिखितौ ॥ न भोजनार्थी पाकं शालीनवृत्तिर्विशेषेत् ॥
५२ नंदिपुराणे ॥ यो द्वादशरात्रं स्वकं तु ह्येकमन्नं सदा गृहे ॥ देवलः ॥ नाघ्रातं भोजयेद्देवं स्वगृहे स
52 तिसर्पिषि ॥ परत्र निरयं घोरं गृहस्थः प्रतिपद्यते ॥ मिष्टमन्नं स्वयं भुक्त्वा यः कदशनं लघु
ब्राह्मणान्भोजयेन्मूर्खो निरये चिरमाविशेत् ॥ वशिष्ठः ॥ मह्येद्यथाशक्ति सर्वदा सर्व
भूतानि । गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ॥ चतुर्णामाश्रमाणां तु गृहस्थस्तु विशिष्यं
ते मह्येत्तत्र जयेत् ॥ चत्वारो ह्याश्रमा ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थो भिक्षुश्चेति सर्वे गृहस्थ
मूलास्तदुपजीविनः ॥ गृहस्थस्यैव यज्ञोपादानाधिकारित्वात् ॥ दक्षः ॥ देवैश्चैव मनुष्यै
श्च तिर्यग्भिश्चोपजीव्यते ॥ गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमी ॥ याज्ञव
ल्क्यः ॥ बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ॥ संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दंपत्योः
शेषभोजनं ॥ दक्षः ॥ पंचानां तथा भागे संविभागो यथार्हतः ॥ देवपितृमनुष्याणां राम
कीटानां चोपदिश्यते ॥ संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥ संविभागो वि ५२

भक्ष्यप्रतिपादनं ॥ अथ भोजनविधिः ॥ तत्र बौधायनः ॥ सुप्रक्षालितपाणिपादोऽप आचम्य
शुचौ संवृत्ते देशे अन्नमुपसंगृह्य कामक्रोधलोभमोहानपहृत्य सर्वाभिरंगुलीभिः शब्दम
कुर्वन् प्राश्नीयात् ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ आसनस्थस्तु यो मोहात्तं क्तिमध्यउपस्थशेत् स सर्वेषां
तु पत्यापं तत्यज्यन्नान्ति नराधमः ॥ तस्माद्बहिरुपस्थस्य आचान्तः प्रविशेद्गृहं ॥ तथा ॥ पात्रे
स्वर्णानुरूपे पुत्रान्तत्पानुजैः सह ॥ भूम्यां पात्रं प्रतिष्ठाप्य मौनेनान्नं तु भक्षयेत् ॥ पवित्रपाणिः
पुरांपञ्च लभेत् तत्राघमर्षणं ॥ अघमर्षणजं ब्रह्मपुराणमिति सामान्याधिकारत्वं लभेत् जपेदि
त्येके तन्मतेनाघमर्षणं मुख्यमेव ॥ विष्णुपुराणे ॥ विशुद्धवदनः प्रीतो भुंजीत न विदिङ्मुख
आग्नेयीनैऋतीवायव्यैशान्याभिमुखः ॥ हारीतः ॥ नोदङ्मुखो नाधिशयने आसनेऽप्यपा
दौ अधिउपरिशयने शय्यायां ॥ आसने पीठादौ अन्नं कृत्वेति शेषः ॥ वामनपुराणे ॥
भुंजीत नोदङ्मुखो न च दक्षिणामुखो न चाप्रतीचीमभि भोजनीयं ॥ एतेउदक् दक्षिणाप्र
त्यङ्मुखनिषेधाः निष्कामस्य ॥ तथा मनुः ॥ आयुष्यं प्राङ्मुखो भुंक्ते यशस्यं दक्षिणामुखः
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुंक्ते ऋतं भुंक्ते उदङ्मुखः ॥ श्रियमृतमुभयत्र कामयमान इति शेषः
ऋतं सत्यं यज्ञं वा दक्षिणामुखस्य भोजनं प्रमीतमातृविषयं ॥ तथापस्तम्बः ॥ दक्षिणाग

मुखो भुंजीत ॥ आयुष्यं ह्येवं मुखस्य मातुरित्युपदिशंति ॥ यमः ॥ प्राङ्मुखोऽन्नानि भुंजीत पं
चाङ्गो वाग्यतः शुचिः ॥ आर्द्रपादस्तु भुंजानः शतं वर्षाणि जीवति ॥ पंचार्द्रः पादद्वये क
रद्वये मुखे च ॥ पुनरार्द्रोपादाने फलार्थं ॥ शंखलिखितौ ॥ चतुःकोणं द्विजाग्र्यस्य त्रिकोणं क्षत्रिय
५२ स्य च ॥ मंडलाकृत् वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्षणं ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ चतुरस्रं त्रिकोणं च मंडलं चार्ध
53 चंद्रकं कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मंडलं ॥ ब्रह्माद्या रुद्रदेवाश्च आदित्या वसवो मंडलांतरात् ॥
निर्दिष्टं नैरन्तर्यं यस्मात् कुर्वन्ति नान्यथा ॥ एवं ब्राह्मणादीनां भोजनकाले बलिर्देयः ॥ मंडला
र्थं यदस्मात्तन्मेतदिति चेन्न तस्यापि सावलंबनत्वात् ॥ अस्पृश्यताप्यर्थनस्कृतिरिति चेन्न
॥ असंसर्गेण तिष्ठासु स्यात् नचैवं कालभेदः सूचनाकाले पानीयकल्पत्वात् ॥ विष्णु
पुराणे ॥ प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुंजीत प्रयतो गृही ॥ प्रशस्तरत्नं गारुडादि ॥ मनुः ॥ पूजये
दशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ॥ दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनंदेच्च सर्वशः ॥ अथ ब्रह्म
पुराणे ॥ वामेन पाणिना पात्रं गृहीत्वा भुवि संस्थितं ॥ आपोशानं तु गृह्णीयात् सार्वमयं
चरेत् ॥ अमृतोपस्तरणमसीति ॥ विष्णोरन्नमयस्य च ॥ असीमनंतरं स्वाहाकारं च राम ५२
कुर्वीत ॥ हस्तेनान्नं यथेच्छान्नं सोदकेन कदाचन ॥ तथा ॥ प्राणोपस्थं प्रपंचपूर्व

×२ तेजोऽसीति जपं स्वन्नं प्राणमेदमृतं चरेत् ॥ विष्णुपु॰

स्वाहा प्रणवसंयुता: पंचाहुतीर्जुहुयात्प्रलयाग्निनिभेस्मृति प्राणापान व्यान समानोदाना:
अत्रैव क्रमोक्त: । स्वाहाप्रणवसंयुता: स्वाहान्ता: प्रणवाद्या: । ॐ प्राणाय स्वाहा: ॐ अपाना
यस्वाहा ॐ व्यानायस्वाहा: ॐ समानायस्वाहा: ॐ उदानायस्वाहा इत्येवंरूपा: प्रलयाग्नि
निभेस्मृतिश्चेयार्थे । तथाचयाज्ञवल्क्य: । प्राणो व्यान स्तथापान: समानोदान एव च
ॐ कार स्वैस्वाहान्तै: पंचदद्यात्तदाहुती: ॥ विष्णुपुराणे ॥ पंचग्रासान्महामौनं प्राणाद्या
प्यायनाय तत् । महामौनमिति सर्वथा ध्वनि निवृत्ति रहिता । प्राणापाना समाना नामु
दान व्यानयोस्तथा । क्रमांतरेणोक्त: । एताश्च हुतयोनंदं तेन भे धा: अप्राणायस्वाहेत्ये
कयाहुत्यास्तेनन्नुप्राणान्प्रीणाति । समस्तानित्तिरे दिति हारीताभिधानात् ॥ अंगुष्ठ ना
मिकामाग्रग्रासो अन्नोनता आहुतय इति हारीत व्याख्यातार: । सर्वांगुलीभिरश्नीयादि
ति सामान्यविधेस्तु पंचग्रासस्थपितथैव । दुग्धान्नग्रासानांगिलन सामर्थ्यान्नलप्येते ॥
॥ विष्णुपुराणे ॥ प्रज्ञा द्योवृस्पचारी स्यात् पश्चान्नेनैजुहुतेवसा: प्राणाग्निहोत्रविधिश्चेदाता
चस्यास्समृद्धिमान् । भोजनविधानंतरं वैधायन: ॥ स एवमेनाद्भ्रह: सापंप्रातजुहुयादि
ति प्राणाहुत्यभिप्रायं । तथा । गृहस्थो वृस्पचारी वायो नश्नं ततपश्चरेत् । प्राणाग्निहोत्र
लोपेन ह्यवकीर्णी भवेत्तु स: । अनशनव्रताप्यभिरिता व्यामाद्भि न्नोतदेवविधानं प्राणाग्निहो

आ॰ द॰

मंत्रांस्तु निरुध्य भोजने जपेत् ॥ त्रेताग्निहोत्रमंत्रान्वै द्रव्यालाभे यथा जपेत् ॥ गृहस्थो ज्याहिता
ग्निः ॥ अनड्वान्ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्त्रयः ॥ अश्नंत एव सिध्यंति नैषां सिद्धिर
नश्नतां इत्यापस्तंबवचनात् ॥ आगाग्निहोत्रे आगाहुतिः त्रेता गार्हपत्याहवनीयदक्षि
णाग्निरूपमग्नित्रयं ॥ द्रव्यालाभे आग्निहोत्रविहितद्रव्यालाभे ॥ मनुः ॥ सायंप्रातर्मनुष्या
५४ णामशनं देवनिर्मितं ॥ नांतराभोजनं कार्यमग्निहोत्रसमो विधिः ॥ अंतराभोजननिषेधो मू
54 लफलादन्यत्र ॥ तथापस्तंबः ॥ दिवा च न भुंजीतान्यत्र मूलफलेभ्य इति नकारार्थे ॥ छंदोगपरि पुन
शिष्टे ॥ ऋषिभिर्द्विरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां ॥ सततं नित्यमहनि च तमस्विन्यां
सार्द्धप्रहरयामतः ॥ अहनीति सति संभवे पंचमाभागपरं दक्षादर्शनात् ॥ तमस्विन्यां रात्रौ
सार्द्धप्रहरयामतः ॥ अर्द्धप्रहरसहितप्रथमप्रहरे एवं च मन्वादावपि सायंप्रातश्चोतद
राम नुसाराद्यारभ्यं ॥ अथ हारीतः ॥ न काष्ठीयसे न मृन्मये न भिन्ने नावकीर्णे कार्ष्णा
यसे लोहपात्रे भिन्ने स्फुटिते अवकीर्णे मूलभोजनापवित्रीकृते ॥ मनुः ॥ न भिन्नभांडे
भुंजीत न भावप्रतिदूषिते ॥ पैठीनसिः ॥ ताम्ररजतसुवर्णशंखमुक्ताफलानामभिन्नमि
ति न दोषाय ॥ अत्र विष्णुपुराणे ॥ नासंदीस्थितेपात्रे ॥ आसंदी वेत्रादिनिर्मितमासनं राम ५४
अत्र विष्णुः ॥ न भुवि पाणौ लवणं ॥ वसिष्ठः ॥ भार्यया सह नाश्नीयात् ॥ अवीर्यवदपत्यं
भवतीति वाजसनेयिकविज्ञानमिति ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ ब्राह्मण एव भार्यया सार्द्धं कचिद्भुंजीत वाप
ती

षि ॥ असवर्णस्त्रिया सार्द्धं भुक्त्वा पतति तत्क्षणात् ॥ ब्राह्मणीपदं सवर्णापत्न्युपलक्षणं ॥ आपस्तंब
न नावि भुंजीत तथा प्रसादे कृत भूमौ तु भुंजीत ॥ प्रसादे दारुबद्धतलं हर्म्यादि ॥ कृत इत्यत्र भूमौ तु मृदादिसंपा
दित भूमौ नावि प्रासादे च ॥ हारीतः ॥ न क्रुद्धो नान्यमना नाभिशापमनसा भुंजीयात् ॥ न शिशून्निर्भर्त्स
यन् नाशादायत्रेत्तमारोग्यः ॥ यमः ॥ अस्माति जोऽन्यजनस्य मध्येऽपि शान्त्यै कोरसग्र क्षुद्बु
द्धिः ॥ दीनैकदा दौरम्भिवीक्षमाणो व्यक्तेविषेहालाहलं स भुंक्ते ॥ देवलः ॥ एकवस्त्रो न भुंजीत कपाट
मपिधाय च ॥ कपाटमपि चाय द्वारमात्र च्यत ॥ स्वग्रामे ग्रामतो वापि सन्निकृष्टे सम्मते सति ॥ न भुं
ताशाने धीमान्स्वधर्मपि वै शोककारणात् ॥ गौतमः ॥ न भस्मानुत्संगे न तयेत न वारासौ प्रेत्याद्वा
ते दास्याहृतं दुग्धादि ॥ शंखः ॥ नाति सुक्तो ग्रासनं गच्छेत् ॥ नाग्रासं नस्यः प्रथममश्नीयात् नाघ्रे
दन्याद्र नश्वतिङ्कश्नीयात् ॥ न भुंजीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ॥ नातिप्रसंगे नाति सायं
न सायं प्रातराशितः ॥ अतिप्रसंगे स्सूर्योदयसन्निधौ ॥ अतिसायं मध्यरात्रिशायां न सायमिति सायं दिना ॥
प्रातर्भोजने नैव तृप्तः सायं पुनर्भोजनं न कुर्वीत तत्पर्यः ॥ बृहस्पतिः ॥ न स्पृशेद्वामहस्तेन भुंजा
नो न्नं कदाचन ॥ न पादौ न शिरो बस्तिं न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥ बस्तिर्नाभ्योधोदेशे ॥ याज्ञव
ल्क्यः ॥ न भार्यादर्शने श्नीयान्नैकवासा न संस्थितः ॥ भार्यादर्शने भार्याया दृश्यमानः ॥ पश्यन्ति
ति केचित् ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ अप्येकपंक्त्या नाश्नीयात् संबंधैः स्वजनैरपि ॥ को हि जानाति किं कस्य
प्रच्छन्नं पातकं महत् ॥ भस्मस्तंभजलद्वारमार्गैः पंक्तिं च भेदयेत् ॥ को हि जानातीत्यादिना

× नञोक्तव्यमित्युक्तं निर्देशलेतु निषिद्धेति भोक्तव्यमेव भस्मस्तोभादिनाच पंक्तिभेदाभिधाने पातकं नापि

स्मा० द०

पातकसंदेहे एकपंक्त्यां भोजने दोषो नास्तीत्युक्तं॥ महाभारते॥ पानीयं पायसं सर्पिर्मधुसक्तं भक्ष्यमपि
निरस्य स्वशोभते यानि दद्यात्कस्यचित्॥ निरस्य भुक्त्वा न यद्दद्यात् शेषमनुतिष्ठेत् तदानदेयमित्य
५५ र्थः॥ निरस्यमिति पाठे तु शेषं न धार्यमित्यर्थः॥ तथा ह ब्रह्मपुराणे॥ तिलकल्कं दधि क्षीरं जलं सौद्र
55 घृतानि च॥ न त्यजेदर्धजग्धानि शाकं स्थापयेत्कदाचन॥ सौद्रं मधु॥ अर्धजग्धानि अर्धभुक्तानि
विष्णु नग्नो ब्राह्मणोपरागे नाश्नीयात्॥ न राजव्यसने प्रविशति ताद्याग्निहोत्री यदाग्निहोत्रं हुतं मन्यते
तदाश्नीयात्॥ यदाहुतं मन्यते वैश्वदेवमपि पर्वणि यदापर्वहुतं मन्यते॥ उपरागे संतप्तीडा
यां॥ तथा न नग्नोत्कंठः न च भिन्नासनगतः॥ उत्कंठः उत्कंठासनगतः॥ तथा नाकाशे
चाकाशे गृहे दोलादिरिति हलायुधनिबंधः॥ तथा बहूनां प्रेक्षमाणानां नैकस्मिन् बहवस्त
था॥ शून्यालये वह्निगृहे देवागारे कदाचनः॥ तथा॥ शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावं॥ का
तथा पिवेत्पाणिना तोयं॥ तथा॥ न भावदुष्टमश्नीयात् भावदुष्टं यमनः प्रसादो न भवति॥
तथा॥ नैकोमिष्टं नो हुतस्नेहं॥ नद्या वाप्यानानराः श्रोत्रिलसेवेधं न दधिराजकं नैको विदारव
टपिप्पलशणशाकं दधि शक्तू नित्यमपि राजाविद्यः॥ यमः॥ खट्वारूढो न भुंजीत नचो
त्थानः कदाचनः॥ ब्रह्मपुराणे॥ यस्तु पाणितले भुंक्ते यस्तु फूत्कारसंयुतं॥ प्रसृतांगुलिभिश्च याम ५५
तस्य गोमांससदृशं तत्॥ नाजीर्णे भोजनं कुर्यात् साधुनाति विरुद्धतः॥ हस्तस्य चरणे यथा

अशक्तस्य पंक्त्यां ×

५२

घ्राद्धि

नोच्छ प्रसादेष्या नमस्तयेत् ॥ स्मसानाभ्यांतरगतो देवालयगतोऽपि वा शयने स्थितो न भुंजीत
न पाणिस्थं न चासने ॥ न संध्ययोस्तु न मध्याह्ने नार्द्धरात्रे कदाचन। ॥ नार्द्रवासा नार्द्रशिरा। न चायज्ञो
पवीतवान् ॥ न प्रसारितपादस्तु पादारोपितपाणिमान् ॥ नावसक्थिकसंस्थश्च न च पर्यंकिकास्थितः
॥ न वेष्टितशिराश्चापि नासंदीकृतभाजनः ॥ नैकवस्त्रो दुष्टमध्ये सोपानत्कः सपादुकः ॥ न चर्मो
परि संस्थश्च न चर्मवेष्टितपार्श्ववान् ॥ अनन्तस्य जन्म कालुष्यं दुष्पक्तिं न न कुत्सयेत् ॥ ग्रास
शेषं न चाश्नीयात् पीतशेषं पिबेन्न तु ॥ शाकमूलफलेक्षूणि दंतच्छेदैर्न भक्षयेत् ॥ स नये
न्नो न्नमन्ने न निंद्यात् स्वपात्रसंस्थितं ॥ बहूनां भुंजतां मध्ये नैकोऽश्नीयात्त्वरान्वितः ॥ वृथा
न विकरेदन्नं नोच्छिष्टः कुत्रचिद् व्रजेत ॥ न स्पृशेत्स्वशिरो विप्रः स्वोच्छिष्टेनैव पाणिना
॥ प्रसृतांगुलिभिर्विस्तृतांगुलिः ॥ यानं उपानद्गृहस्थ्यादि व्यतिरिक्तं तैलादि ॥ अर्द्धरा
त्रे रात्रेरादावंते च सार्द्धैकप्रहरं विहाय मध्यरात्रे सेवमहानिशि भोजने चर्मवेष्टितपा
र्श्ववान् ॥ सन्नाहादि वेष्टितगात्र जन्म निंदितदेशाद्युत्पत्तिः ॥ कालुष्यं मलिनत्वं दुष
क्तिं दुष्पाकं ॥ दंतच्छेदैः दंतैः छित्वा छित्वा मुखप्रविष्टे तु दंतव्यवहारो न दुष्टः ॥
संचयेदित्यादि विस्तृतमोदनादि अप्रसन्नादि नान्नराशौ कुर्यादित्यर्थः ॥ मार्कंडेयपुराणे
उपघाताहृते दोषं नान्नस्योदीरयेद्बुधः ॥ उपघातोऽशौचे ॥ अंगिरा ॥ उपनीतं यदा चा

=भा०द०

५८ न्नेभोजनेसमुपस्थिते । अपीतरसमुच्छिष्टं नद्यान्नेन भोजयेत् । उपनीतमन्नं स्मै इति शेषः

शेषखिलिखतो । नतिचान्नं खादेन्न हसन्न जल्पन्न विलोकयन् । विलोकयन् इति स्तत

56 इति शेषः । देवलः । न भुंजीतोद्धृतस्नेहं गृहस्थो भोजनद्वयं । पवित्रमप्यहं घेच सर्पि राजुर

आपदं नो छिन्नाघ्रातमादद्यात न चंद्रार्कतारका निरीक्षेत । नान्नदुष्टो न स्पृशेत् । न ब्रह्मकीर्त्ति

येत् । तथा । नि: शेषं भुक्तं स्यात् अन्यत्र मधुदधिसर्पि: पयशक्तुपललतिलादकेभ्यः

बौधायनः । सर्वं भक्ष्यापूपकंदमूलमांसानि दंतैर्नावभिद्यात् । भक्ष्य चैनेव प्राप्ताव पू

यादीनां पृथगुपादानं दोषाधिक्यार्थं । लघुहारीतः । पृथक्पानं पुनर्दानं मांसेन पयसा

निशि । दंतच्छेदनमुष्णं च सप्त शक्तुषु वर्जयेत् । आपस्तंबः । सोत्तराच्छादनश्चैव य

ज्ञोपवीती भुंजीत कृत्स्नं ग्रासं ग्रसीत सांगुष्ठं न मुखशब्दं कुर्यात् न पाणिमवधूनुयात् एवं नात्र

नग्रासस्याद्देवाद्यवस्थितौ शानिविधानात् ग्रासशेषेन चाश्नीयादिति पात्रशेषपरं न

पिंडशेषपात्रमुत्सृजेत् इति बौधायनोक्तेः ग्रसितेन तु गृहीतस्य ग्रासस्यार्द्धेवोच्छिष्टस्थितो

विष्णुपुराणे । अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसं लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकं राम ५८

स्ततः । प्राक् द्रवं पुरुषो श्नन्नवे मध्ये कठिनाशनः पुनरंते द्रवाशी च बलारोग्ये न मुंचति

ब्रह्मपुराणे कुर्यात्क्षीरांतमाहारं न च पश्चात् पिबेद्दधि जठरं पूरयेदर्द्धमन्नैर्भागं जलेन च

वापोः संचरणपीयचतुर्थ्यनवशेषयेत् ॥ अथ स्पृष्टिकं ॥ दधीतिपवेलोकविरोधः ॥ शातातपः ॥
विद्यमाने महस्तेनप्राणोशानदुर्बलः ॥ तोयं पिबति चक्रेण श्वा सो जायेत नान्यथा ॥ उद्धृत्य वा
महस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ॥ सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः ॥ हस्तं सत्त्वाल्पगंडूषं यः पि
बेद्विचक्षणः ॥ स देवांश्च पितॄंश्चैव नृपास्तानेव घातयेत् ॥ बौधायनः ॥ भुंजानेषु तु विप्रेषु य
स्तु पात्रं परित्यजेत् ॥ भोजने विघ्नकर्त्ता च ब्रह्महा तथोच्यते ॥ पात्रत्यागो देशांतरगमनं ॥ न चेत
द्भुला[illegible]भोजनकाले पात्रधारणं पिचः ॥ अथवा नापजुहोती पजहीत वे [illegible]पस्तेन पात्रधारणा
धारणयोर्विकल्पविधानात् [illegible] पात्रधारणपूर्वकभोजनमारभ्य तदिदं वोध्यं ॥ स्पृष्टि
शातातपः ॥ दधि क्षीरघृते भुक्त्वा अम्लैर्व्यंजनैस्तथा ॥ उद्भोदकैर्वान्यचूर्णैः करौ सम
[illegible]शोधयेत् ॥ देवलः ॥ भुक्त्वा चामे [illegible] घ्येयो केन विधाने न समाहितः ॥ शोधयेन्मुख
हस्तौ च मृद्भिर्वा [illegible]तोकैरपि ॥ अस्यासम मुखवादिशोधयोर्यविक्रमवाधः ॥ बौधायनः ॥ नाति
[illegible]हितो मन्ता विधानमसौ [illegible] पादपः ॥ पीत्वाचांतः पुनराचम्य दक्षिणपादांगुष्ठे पाणिनिस्रा
वयेत् ॥ अंगुष्ठमात्रः पुरुषो अंगुष्ठं च समाश्रितः ॥ ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभु
क् ॥ भुक्तिस्थपः ॥ हस्तप्रक्षालनेनावनेजनं ब्रह्महा[illegible]मतोतरं ॥ तथा ॥ नासमत्स्यतितामधु
संस्पृष्टं [illegible] प्राश्याय उपस्पृशेत् [illegible]मभिस्पृशेत् ॥ ब्राह्मणो संवार्ड्य वाहूजान्वं [illegible]

आ० ९ भवेत् ॥ उत्कां चैव प्रतिश्रेत न चाप्याद्रेणपाणिना ॥ आचांतोप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रम
नुद्धृतं ॥ उद्धृतेप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मृज्यते मही ॥ दक्षः ॥ उत्काच सुखमास्थाय तदंतं
परिणामयेत् ॥ इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठसप्तमकौ नयेत् ॥ अपरा मे लोकयात्रा चांतः
५७ याज्ञवल्क्यः ॥ उपास्य पश्चिमां संध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च ॥ भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा
नातितृप्तोऽथ संविशेत् ॥ दक्षः ॥ प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ॥ याम
57 द्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ एवं च प्रकल्प ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ यदह्ना कुरुते पापं दृ
ष्ट्वा तन्निसमुच्यते ॥ यावत्सर्वे हृताराश्च चिरं मारात्रितादिवः ॥ तावंत्ते वत्तुवर्षाणि
जीवत्यभ्यधिकानि तु ॥ अभ्यधिकानि शतानि च ॥ अथ शयनविधिः ॥ अथ विष्णु
पुराणे ॥ ...पादादिशौचस्तु उत्कां सायं ततो गृही ॥ न छिद्रस्फुटितां शय्यामपि दारु
मयीं नृप ॥ नाविशालं न वा भग्नां नासमां मलिनां न च ॥ न च जंतुमयीं शय्यामध्यासीत
छेदनां स्वतो ॥ प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथवा नृप ॥ सदैव स्वपतः पुंसो वि
परीतं तु रोगदं ॥ नंदिपुराणे ॥ नमो नंदीश्वरायेति प्रोच्य, यः सुप्यते नरः ॥ तस्य कूष्मां राम
डराजेभ्यो न भविष्यति वै भयं ॥ अत्र शातातपः ॥ नारमभीठोपधानेन न तिर्यक् कुत्सुदक्ऽत्य ५७
क् ॥ त्रिशरान नग्नो नाशुचिर्न चासने नोपतिष्ठेन्न प्रगे शातः ॥ अत्र शंखलिखितौ

न विशीर्णायां शय्यायां नान्यवर्णोपसेवितायामन भ्रुद्वान भतयत्तग्रशयतेन प्रतिवंशानं
वल्मीकमहावृक्षछायासु न पर्वणि न रम्यप्रसोत्सवे वेदयत्नी यत्र प्रतिपत्तं न दृश्ये: श्रो धि: ॥ उश
ना: नैतैलाभ्यक्तशिरा स्वपेत् ॥ पैठीनसि: ॥ नादीक्षित: नग्नो स्वप्यात् ॥ विष्णु ना
र्द्रपाद: स्वप्यान्नोत्तरापरशिरा न नग्नो नानुवंशं नाकाशे न पालाशे शयने न पंचदारुकृते
न गजभग्नकृते नाग्नि विद्युद्दग्धेन घटासिक्तद्रुमजेन श्मशाने न शून्यालये देवतायतनेषु
न चलच्चले न ... न गोगुरुद्विजाशकृद्रागानुपरि नो न दिवा स्वप्येत न संध्यायां न न स्नातो
देशेन च शून्ये न मूर्ध्नि न पर्वतमस्तके च अनुवंशं गृहमध्ये न काष्ठे देशानुगत: ॥ अथ दारोप
गमः ॥ नखापस्तंब: ॥ सदा निशायां दारान् प्रत्यलं कुर्वीत ॥ विष्णुपुराणे ॥ स्नात: स्रग्गंधधृ
क्प्रीतो नाध्मात: क्षुधितोऽपि वा सकाम: सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो व्रजेत् ॥ व्यवायो मै
थुनं ॥ बृहस्पति: ऋतुकालाभिगमनं कुर्यात् पर्वर्तौ वर्जयेत् ॥ स्त्रिया शुक्राधिके स्त्रीस्या
त्पुमान् पुंसो स्त्राधिके भवेत् ॥ तस्मात् शुक्रविवृद्ध्यर्थं स्निग्धं च भोजयेत् ॥ लघ्वाशनं
स्त्रियं कुर्यादेवं संपादयेत्सुतांस्त्वतु कालाभिगमनं तु साकार्यं प्रयत्नत: ॥ सदैनापर्ववर्ज
स्त्रीणां गमनं हितम् ॥ पाराशर: ऋतुस्नानं तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति

श्रा० द०

सगच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति च घोच्यते ॥ ऋतुस्नातां यो भार्यां सन्निधौ नोपिगच्छति ॥ घोरायां ब्रह्म
त्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ भार्यां ऋतुमुखे यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति ॥ पितरस्तस्य मासं
५८ तस्मिन्रेतसि शेरते ॥ देवलः ॥ यः स्वदारानृतुस्नातां स्वस्थः सन्नोपगच्छति ॥ भ्रूणहत्या
58 मवाप्नोति गर्भे प्राप्य विनश्य सः ॥ स्वस्थो रोगादिरहितः ॥ बौधायनः ॥ त्रीणि वर्षाण्यृतुमन्तीं
यो भार्यां नाधिगच्छति ॥ स तुल्यं भ्रूणहत्यादोषमृच्छत्यसंशयं ॥ ऋतौ नोपैति यो भार्यां
मनृतौ यश्च गच्छति ॥ तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनौ यश्च सिंचति ॥ एतदकामविषयं सदैवे
वेति बृहस्पतिनाभिधानात् ॥ आपमनुः ॥ नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्तवदर्शने ॥
समानशयने चैव न शयीत तया सह ॥ रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः ॥
प्रज्ञा यशो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ॥ तां विवर्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लुतां ॥ प्रज्ञा
लक्ष्मीर्यशश्चक्षुरायुश्चैव प्रवर्द्धते ॥ इति नानास्मृतिसंवादात् ॥ ऋतुकालाभिगमने तु
नयमेयमः ॥ ऋतौ गच्छेदेव ऋतावेव गच्छेदिति नासदेवेति ॥ अनृतावपि त्वपर्वः पर्ववर्ज
मिति ॥ पर्वपदं निषिद्धकालोपलक्षणं स्त्रीणामभिमतं हि भवति दिति हेतुनिर्देशः (स्त्रियाः सका) श्रा० २
मत्वे रसार्थमनृतावपि गमनं नो चेदृतावेवेति व्यवस्थया विकल्पः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ राम
स्वास्थइंदौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् ॥ तथा कामोऽशातु निशा स्त्रीणां तत्र मनु ५८

तासामायाश्चातस्तस्मानिद्रौ कादशी तथा अपोदरीं न शोचास्तुस्त्रशास्त्वादशरा। अपः शुद्ध..
शुद्धपुत्रा जायंते आयुग्मास्तु तथा स्त्रियः आपस्तंबः स्त्री वाससैव सन्निपातस्यात् यावत्स
न्नपात तथैव सहस्त्र स्यात ततो नानाउदको पस्पर्शो नमपिवालेपात् उक्ता त्वा च मय्रोदा
त्यागमानां स्त्रीवासः स्त्रीसंभोगार्थं वासः सन्निपातोभिगमः नानाभिन्नशय्ये त्यर्थः
उदकोपस्पर्शो नस्नानं एतच्च स्त्र्यनुगमनेऽपि नेति पश्चात्तरं अनन्तो तथा च वृद्धशाता
तपः स्त्रीणां तनगर्भे शंकिनां स्नानमैथुनिनः स्मृतं अनन्तो तु सदा कार्यं शौचं मृ
त्पुरीषवत् इति गौतमः नम्नि शुनी मयशौचं स्त्री। विलं वेद शौचमत्रलेपन
गंधापकर्षणं इति शुद्धानुगमनेन स्नानं पूर्वोक्तकर्मादिकारापादकं ननु चोडालादिस्प
र्शालनमात्रं स्त्र्यनुगमने च स्नानं पूर्वोक्तकर्माधिकारापादकं ननु चोडालादिस्प
र्शवत् स्त्र्यनुगमनेनाप्रयत्नं लभ्यते तच्च स्नानेनापनीयते येन राजानपि स्नानं स्ना
ते। अपतः शातरेवेति वृद्धः वृद्धशातातपः भावेताव स्त्वच्छी स्यातां दंपती शयनं गतो
शयनादुत्थिता नारी शुचिस्स्यादशुचिः पुमान् शुचिः स्नानप्रोक्ततो विनापि न तुले
पत्नाल नागमननिरुह निरित्याह विष्णुपुराणे नास्नातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न र
जस्वलां नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न गर्भिणीं नादक्षिणां नान्यकामां नाकाम्यां
नान्यगोत्रिणीं क्षुत्क्षामां नातिभुक्तां वा स्वयं चेभिर्गुणैर्युतः नान्यथा नावयो नौका

नोपयुक्तोग्निसूना देवद्विजगुरूणां चच्छायांनाक्रमेभवेत् ॥ चैत्यचत्वरसीरेषु त
थैव च चतुःपथे ॥ नैव श्मशाने नोपवने सलिलेषु महीपते ॥ प्रोक्तपर्वस्व शेषेषु नैव भू
पाल संध्ययोः ॥ गच्छेद्व्यवायं मतिमान्मूत्रोच्चारप्रपीडितः ॥ प्रोक्तपर्वसु ॥ चतुर्दश्य
ष्टमी चैव अमावास्याथपूर्णिमा पर्वाण्येतानि राजेंद्र रविसंक्रांतिरेव चेति स्लो
लोकेषु ॥ वामनपुराणे ॥ बुधेनैव योषां न समाचरेत् ॥ तथा स्त्रीणां युग्योषित्परि
वर्जनीया तथा योषिन्मद्यादिक्रतिकपोचरासु ॥ अत्र याज्ञवल्क्यः ॥ मघाम्
लांश्च वर्जयेत् ॥ वसिष्ठः ॥ न मलिन वाससा सह संवसेत् ॥ न रजस्वलया ना
योग्यया ॥ संवासोत्र मैथुनं ॥ अयोग्या अशक्तयोवना ॥ विष्णुः ॥ नजाद्वंद
दन्तो नभुक्त्वा नाम्भेत्रितः श्राद्धे ॥ नव्रती न दीक्षितो न देवायतने श्मशानशून्या
यतने सु न वृक्षमूले ॥ न दिवा न संध्ययोः ॥ न मलिनां नाभ्यक्तां नाभ्यक्तो न रोगा
र्तां न रोगार्त्तो न हीनांगीं नाधिकांगीं ॥ न वयोधिकां नोपेयात् गर्भिणीं नारीं
दीर्घमायुर्जिजीविषु ॥ वसिष्ठः ॥ अपि च पाठके प्रवचनमै नेविज्ञापते